

Petsamon Kalastajasaarenon siviilisotavankien kovat kokemukset

Suomen ulkoasiainministeriön arkistoon on päätynyt kirje, joka on osoitettu ”Herra Generalissimus Josef Stalinille, Sosialistisen Neuvostotasavaltojen Liiton Ministerineuvoston Puheenjohtajalle”. Sen viesti on selvä: ”Te monien kansallisuuksien isällinen johtaja, auttakaa minut kotiin!”¹ Avunpyytäjä oli Petsamon Kalastajasaarennossa sijainneen Pummangin kansakoulun opettaja Hilma Kilkkinen. Kirjoitushetkellä hän oli ollut siviilivankina Neuvostoliitossa jo yli yhdeksän vuotta, talvisodan alusta, marraskuusta 1939, huhtikuuhun 1949. Stalinille lähetetty viesti oli kirjoitettu 9.4.1949 tilanteessa, jolloin opettajaa uhattiin jälleen uudella leirituomiolla. Kilkkisen saavuttanut tieto ei ollut vain uhkaus, vaan kohta häntä vietiin junan kolkkeeseen saattelemana uudelle leirille, tällä kertaa Abesiin Komin tasavaltaan. Sinne oli perustettu kymmeniä vankileirejä sekä komilaisille että niin sanotuille kansanviihollisille ja Hilma Kilkkisen tapaisille neuvostovastaisille henkilöille jo 1930-luvulla.

Tutkimustehtävä

Artikkelissani kartoitan ja arvioin Suomen pohjoisimmalle rajaseudulle, Petsamon Kalastajasaarennolle, jääneiden suomalaisten kohtaloita Neuvostoliiton hyökätessä seudulle talvisodan alkua marraskuun lopussa 1939.² Minua on kiinnostanut kysymys, miten paikalliset ihmiset kaukana itärajan arktisessa kulmassa selvisivät sotatoimien vyöryessä yli. Seudun asukkaat olivat pää-

osin niin sanottua tavallista, pienillä tiloilla tai palveluammatteissa toiminutta palkkatyöväkeä, kalastajia ja perheenäitejä, sekä saamelaisia että suomalaisia. Heidän ammateikseen on merkitty muun muassa talousapulainen, emännöitsijä, kaupanhoitaja, lautamies, työmies, kalastaja ja poromies.³ Suomen ulkoasiainministeriössä arveltiin helmikuussa 1940, että Petsamon alueella jäi venäläisten vangiksi noin 350 siviiliä, jotka olivat pääosin Kalastajasaarenon neljästä kylästä, Pummangista, Vaitolahdesta, Kervannosta ja Maattivuonosta (Kartta 1). Suurin joukko, noin 2 000 henkilöä, uuden itärajan taakse Neuvostoliittoon jääneistä siviileistä oli Raja-Karjalasta Suojärven rajakylistä ja Annantehtaalta. Suomenlahdella Tytärsaaressa ja Lavansaaressa oli vangittu noin 30 suomalaista, Seiskarissa vähän vähemmän ja Suomussalmella noin 250,⁴ minkä lisäksi tapauksia oli alkanut sodan aloittamisen jälkeen tulla ”jatkuvasti” kymmenittäin viranomaisien tietoon pitkin itärajaa Raudusta ja Salmista Sallaan.⁵

Siviilisotavankien kohtalot huolestuttivat eniten omaisia. Pelättiin pahinta, sillä palautukset aggressiivisesta vihollismaasta tiedettiin epävarmoiksi. Eräissäkin tapauksessa sukulaiset anoivat epätoivoissaan perheenjäsentensä tuomista Suomeen joko elävinä tai kuolleina.⁶ Heidän huoltansa lisäsi se, että suomalaiset ulkoasiainministeriön virkamiehet tuntuivat panttaavan kyselijöiltä tietoja sillä perusteella, että Neuvostoliitto kyllä antaisi pian palautusehtonsa ja kotimatkat käynnistyisivät.⁷ Sen sijaan, että Suomesta tuodut siviilisotavangit olisi lähetetty takaisin rajan yli, heidät siirrettiin alkuvuodesta 1940 kauemmaksi sisämaahan. Neuvostoliittoon talvisodan alussa siirrettyjen suomalaisten siviilisotavankien kokonaismäärä nousi lähes 2 700 henkilöön.⁸ Määrä on huomattavan paljon suurempi kuin Neuvostoliittoon vietyjen suomalaisten sotilassotavankien määrä, mikä oli talvisodan aikana noin 900.⁹

Tutkimukselliset lähtökohdat

Suomalainen sotavankitutkimus voidaan jakaa neljään kategoriaan: 1) Suomesta talvisodan aikana Neuvostoliittoon vietyjen suomalaisten niukka tutkimus, 2) jatkosodan aikana Neuvostoliittoon joutuneiden suomalaisten sotilassotavankien mittava rekisteröinti ja tutkimus,¹⁰ 3) Suomen maaperällä jatkosodan ajan suomalaisilla ja saksalaisilla leireillä olleiden ulkomaalaisten sotavankien ja leirien tutkimus,¹¹ ja 4) Neuvostoliittoon 1918-1938 menneiden, niin sanottujen punasuomalaisten kokemukset, joita on viime vuosina esitelty ahkerasti.¹²

Käsittelen ensimmäisen kategorian, talvisodan aikana vangittujen suomalaisten, kohtaloita aluksi yleisesti ja lopuksi yksittäisten siviilisotavankien kokemusten näkökulmasta. Kollektiivisten ja yksilöllisten, keskenään lomittaisten kokemusten kautta havainnollistetaan menneisyyden ihmisten ajattelutapoja, arvoja, toiminnan motiiveja ja tavoitteita, sanalla sanoen kokemusten diskursiivisia reunaehtoja. Yksilöiden antamien haastattelu- ja kuulustelutietojen sekä egodokumenttien avulla voidaan sanoittaa tutkimuksen kohteena olevien ihmisten kokemuksia.¹³ Kokemuksen käsitteen on nähty sisältävän sekä menneen ajan että nykyisyyden, aineellisen ja aineettoman, yksityisen ja yhteisöllisen, ja sen on arvioitu heijastavan aina kokijan taustaa; kaikkea sitä, mitä häneen on elämän varrella kerrostunut.¹⁴ On myös muistutettu, että kokemus syntyy ihmisen kehollisessa vuorovaikutuksessa ympäristönsä kanssa, ja että aisteista ja havainnoista muodostuu kokemus.¹⁵

Toinen työn tulokulmaa kuvaava käsite on tapaustutkimus (case study), millä tarkoitetaan tiettyä yksittäistä toimijaa tai pientä ryhmää - tässä Kalastajasaarenon siviilisotavankeja - koskevaa yksityiskohtaisten tietojen keräämistä ja esittämistä. Tutkimusprosessiin kuuluvat kuvaukset olosuhteista, fyysisestä paikasta, yhteisön luonteesta ja yhteiskunnallisesta tilasta sekä toimintaan osallistuneiden ihmisten ominaisuuksista. Keskeistä tapaustutkimuksissa on niiden kontekstuaalisuus,¹⁶ ilmiöiden näkeminen tiiviisti historialliseen aikaansa ja paikkaansa sitou-

tuneina. Kontekstuaalisuus on historiantutkimuksen perusmenetelmä. Sitä se on myös tässä tapauksessa.

Käsillä oleva esitys kontekstoituu lähtökohtaisesti ylikansallisen (transnationaalisten¹⁷) rajaseutujen tutkimukseen. Rajaseutututkimus on monitieteinen, laaja ja akateemisesti etabloitunut tieteenala, jonka juuret ovat 1970-luvun aluetutkimuksessa, jota siivitti Euroopan yhdentymiskehitys kuin myös siirtomaiden vapautuspyrkimykset ja maantieteilijöiden käsitehistorialliset pohdinnat aika-tila-problematiikasta.¹⁸ Suomessa Lapin rajaseutuihin liittyvä ylikansallinen historiantutkimus on muutamia esityksiä lukuun ottamatta¹⁹ painottunut jatkosodan saksalaisaikaan, partisaanisurmiin ja Lapin sotaan.²⁰ Kuten suomalainen sotavankitutkimus ylipäätään, myös Lapin vankitutkimus on liittynyt jatkosodan aikaisiin saksalaisiin ja suomalaisiin vihollisotilaille rakennettuihin vankileireihin ja vankien kartoittamiseen.²¹ Karjalan osalta siviilisotavankikysymystä on sen sijaan sivuttu enemmän etenkin paikallis- ja aluehistorioissa,²² mutta käytettävissä on myös muutamia sotavankeuteen ja siviilisotavankeihin liittyviä erityistutkimuksia, joita tässä työssä on hyödynnetty.²³

Venäläiset varasivat talvisodan suomalaissotavangeille lukuisia leirejä pohjoisille ja itäisille syrjäisille seuduille: Murmansiin, Kantalahteen, Vienan Kemiin ja Segežaan suunniteltiin kuhunkin 500 vankipaikkaa sekä Karhumäkeen 800, Petroskoihin 1 000, Siestarjoelle 600 ja Lotinapeltoon 500, eli kaikkiaan 4900 vankipaikkaa. Näiden lisäksi oli varattu kuusi kauempana rajasta olevaa leiriä. Kaiken kaikkiaan yhteenlaskettu kapasiteetti suomalaisille sotavangeille oli 46 900 vankipaikkaa. Kuten edellä todettiin, talvisodan aikana suomalaisia jäi venäläisten suureksi yllätykseksi vangiksi kuitenkin vain noin 900. Jatkosodan vuosien aikana vankien kokonaismäärä oli noin 3 200 henkilöä. Eniten talvisodan aikaisia suomalaisia sotavankeja sijoitettiin töihin Vologdan alueelle Grjazovetsin leirille, noin 600 km Pietarista itään, sekä Siestarjoen leirille Kannaksen rajaseudulle ja Äänisen rannalle Petroskoihin.²⁴

Petsamo valikoitui lähtökohtaiseksi tutkimusalueeksi syystä, että se oli raja-alueena toisen maailmansodan aikaisista kriisi-

Kartta 1. Petsamon Kalastajasaarento 1941. Oikeanpuoleinen rajalinja kuvaa vuoden 1920 Tarton rauhansopimuksen rajaa, joka halkaisi alueen. Vasemmanpuoleinen rajalinja on puolestaan vuoden 1940 Moskovan rauhassa sovittu linja, jonka mukaisesti Suomi menetti Kalastajasaarenon. Vuoden 1944 välirauhassa Suomi menetti koko Petsamon Neuvostoliitolle. Kartta: Maanmittauslaitos.

ajoista puhuttaessa kiinnostava tutkimuskohde arktisuutensa, jännitteisen kolmen valtakunnan rajalinjansa ja kansainvälisyytensä vuoksi.²⁵ Kalastajasaarelaisten kohtaloista ei ole spesifiä tutkimusta, mutta muutamia mainintoja aiheesta on kuitenkin löydettävissä Petsamoa käsittelevistä kirjoista.²⁶ Tutkimukseni primäärin lähdeaineiston muodostavat Suomen ulkoasiainministeriön ja Valtiollisen poliisin (Valpon) aikalaisdokumentit, kirjeet ja muut aineistot liittyen Kalastajasaarenon siviilisotavankien kohtaloihin Neuvostoliitossa talvisodasta 1950-luvulle. Käydesäni läpi talvisotaan liittyvää Petsamon aineistoa nousivat kahden henkilön, opettaja Hilma Kilkkisen ja koululainen Lassi N:n, kohtalot erityisinä tapauksina viranomaisten kirjeenvaihdossa ja raporteissa esille, mikä johti juuri heidän elämänvaiheidensa seu-

raamiseen. Tutkimuksen edetessä kävi ilmi, että Hilma Kilkkinen oli 1960-luvulla kirjoittanut omaelämäkerralliset muistelmat, *Ne neljätoista vuotta*, jotka hän kokosi ”tavallisena ihmisenä tavallisille ihmisille”. Muistelmat julkaistiin vuonna 1971 ja uudelleen toimitettuna postuumisti vuonna 1997 *Pitkä matka Siperiaan*-nimisenä.²⁷

Hyödyntämäni arkistoaineistoa olen analysoinut historiallisten aineistojen moninkertaisen tiheän luennan²⁸ ja lähdekriittisen menetelmän kautta. Jorma Kalela totesi jo 1970-luvulla omia opettajiaan lainaten, että lähteiden kriittinen käyttö on välttämätön edellytys uskottavalle ja kestäväälle historiantutkimukselle.²⁹ Historiantutkijoille lähdekriittinen metodi, aineiston kriittinen lukutapa, on niin sisäänrakennettu tutkimusprosessiin, ettei sitä yleensä huomata edes mainita.³⁰

Arktinen rajaseutu: 'Welcome to Hell!'

Tutkimusaineistooni ovat kuuluneet myös Petsamoon suuntautuneiden kenttämatkojeni havainnot kesiltä 2011 ja 2012. Kylmän sodan aikana Suomen ja Neuvostoliiton välinen pohjoinen raja ei ollut täysin ylittämätön, vaan suomalaiset yritykset veivät työmiehiä Kuolan niemimaalla oleville vesivoimatyömaille jo 1950-1960-luvuilla.³¹ Norjalaisten matkailijoiden puolestaan sallittiin vierailu Neuvostoliiton puolella olevassa rajakylässä, Borisoglebissä, vuonna 1965. Suomalaiset turistit pääsivät alueelle kuitenkin vasta vuodesta 1982 lähtien. Pisimpään suljettuna olleeseen Kalastajasaarentoon oli mahdollista tutustua ainoastaan satunnaisesti erityisluvulla 2010-luvulla. Tein seudulla osallistuvaa havainnointia entisten Petsamon evakkojen ja heidän jälkeläistensä³² järjestämällä Petsamo-seuran kesämatkoilla koosten heidän kokemuksiaan entisestä kotiseudustaan. Aihepiiristä ilmestyi sittemmin sodanjälkeistä Petsamon muistelukuluttuuria analysoiva artikkeli (Lähtenmäki & Colpaert 2020). Sen mukaan kriisivuosien vaikenemisen jälkeen 1970-1980-luvuilla entiset petsamolaiset muistelivat pääosin materiaalisia oloja, kuten

uudelleensijoittumista muualle Suomeen, mutta 1990-luvulta lähtien myös Petsamoon liittyviä immateriaalisia arvoja, kuten kulttuuriperintöä, vahvaa luontosuhdetta ja alueen monietnisyyttä. Sota-ajasta muisteltiin eniten jatkosodan aikaista saksalaista Petsamoa ja nikkeli-kaivosaikaa, ei historian hämäriin painuvia ikäviä vankeuteen viemisiä tai palaamisia.³³ Kuvaavasti entinen Vaitolahden koulun opettaja Helka-Helena Urasmaa (myöh. Talvitieva) kirjoittaa runomuotoon puetuissa muisteluisaan: ”Kovin usein kaipaus pohjaton se mieltä niin repii ja raastaa, kotiseutumme kallis kun mennyttä on, ei ees naapurille voi haastaa...”³⁴

Kuten tunnettua, ei ole kaukana se aika, jolloin Neuvostoliiton vankeudessa olemisesta alettiin avoimesti puhua ja siihen liittyviä kokemuksia muistella edes perhepiirissä³⁵ tai akateemisesti tutkia. *Rukiver*-kirjan tekijät huokasivat 2000-luvun alussa, että ”on outoa, että lähes 60 vuotta sodan päättymisen jälkeen joudumme miettimään strategioita päästäksemme [Venäjän] arkistoihin.”³⁶ Tätä kirjoittaessa arkistot ovat jälleen suomalaistutkijoilta suljettuja.

Mitä tulee kenttätöiden merkitykseen osana historioitsijan tutkimusprosessia, niin sitä ei voida väheksyä. Fernand Braudelin kehoitus on ollut, että yhteiskuntia tutkivien pitäisi suunnata huomiotaan enemmän maantieteelliseen suuntaan.³⁷ Tätä kehoitusta noudattaen ja vaikutteita saaneena 1900-luvun alun geopolitiikkojen, ennen muuta Väinö Voionmaan³⁸ ja myöhempien historiallisen maantieteen (*historical geography*) ja ympäristöhistorian (*environmental history*) tutkijoiden ajattelusta olen tehnyt kenttätöni.³⁹ Petsamon seutu ja erityisesti Kalastajasaarenon fyysinen tuntemus on välttämätöntä, jotta ymmärrettäisiin tämän tutkimuksen keskiössä olleiden suomalaisten vangiksi jäämisen kohtalonomaisuus. Kylät jäivät mottiin myrskyävän Jäämeren rantakaistaleelle. Venäläissotilaat hyökkäsivät suomalaiskyliin niemimaan itäisistä venäläiskylistä (suomalaisittain Supukka, Tsipniemi, Muotsi ja Eina) sekä Petsamon mantereelta Maattivuonon ja Muotkavuonon välistä kapeaa maakäytävää myöten. Maasto on kaiken kaikkiaan käytävän jälkeen vaikeakulkuista,

jyrkän mäkistä ja kivikkoista. Pakoon maitse pyrkivien näkökulmasta venäläissotilaita oli mahdotonta ohittaa. Toinen pako- vaihtoehto olisi ollut Jäämeri, mutta talvisodan alkaessa elettiin pahimpien syysmyrskyjen aikaa ja venäläisiä partioveneitä tuli nopeasti risteilemään vesialueelle.⁴⁰ Verrattuna eteläisempien kylien raja-asukkaisiin, Kalastajasaarenon kyläläisten asema oli poikkeuksellisen turvaton heti sotatoimien alettua.

Tutkimukseni fyysinen paikka, Kalastajasaarenon niemimaa, jaettiin kahtia jo Tarton neuvotteluissa lokakuussa 1920: kaistale länsirannikko liitettiin Suomeen, laajempi itäpuoli Neuvosto-Venäjään. Suomalaiskyliä on kuvattu 1930-luvulla hyvin vaati- mattomiksi: ihmisten asumukset olivat lämmityssyistä saman katon alla kuin eläinsuojat, ja kalanperkuiden imelä haju kään- nätti tottumattomat rannoilta, missä naiset ja lapset tekivät töitä miesten tuodessa mereltä kalansaaliita. Paikallisia moitittiin nie- mimaan metsien tuhoamisesta, mikä oli tehnyt seudusta entis- täkin karumpaa.⁵¹ Kenttätöideni aikana 2010-luvun kesäkau- sina alue oli ollut jo vuosikymmeniä kokonaan Neuvostoliiton/ Venäjän hallinnassa. Seudun ilmiasu oli arktinen, tuulinen ja autio ihmisistä, mutta Jäämeren linnustoltaan rikas ja äänekäs: kuuluisat lintupahdat ja Heinäsaaret ovat lähituntumassa. Ne muutamat tiet, joita niemimaalla ylipäätään on ollut, olivat lähes käyttökeltottomia. Seudun matalat joet ja purot ylitettiin ilman siltoja, rikkoutunut auto vaihdettiin toiseen. Entisistä Pumman- gin, Maattivuonon ja Kervannon suomalaiskylistä oli jäljellä vain sammaloituneita kivijalkoja: tuossa oli ollut tupa, tuossa sauna ja navetta, rannassa oli ollut veneitä. Pohjoisimmasta Vaitolah- den kylästä sen sijaan näkyi jonkin verran elämää: tutkia ja sää- paneeleita sojotti korkean aidan takana. Entisen kylän keskus oli suljettu alue, jonka ulkopuolelle venäläiset sotapojat olivat lähti- essään kirjoittaneet valkoisella maalilla Mys Shorbeevskin varus- kunnan romukasoihin ”Welcome to Hell!”⁵²

Kenttämatkani havainnot autioituneesta, vähin erin luonnonti- laan palaavasta alueesta olivat aivan toisenlaisia kuin 1930-luvun lopun poliittisten puheiden ja talousmiesten manner-Petsamo. Kiireisen kuumeista Petsamoa luonnehdittiin tuolloin Lapin

Suomalaisen Pummangin kalastajakylän ranta- ja tunturiylänkömaisemaa Petsamon Kalastajasaarennessa. Vuonna 1939 kylän asukasmäärä oli 79. Matkaa Neuvostoliiton rajalle oli niemimaan kylästä vain muutama kilometri, Vaitolahdessa raja kulki kylän kupeesta. Kyliin hyökättiin niemimaan itäisistä venäläisistä kylästä. Postikortti, Lapin Maakuntamuseo.

Klondykeksi, futuristiseksi nikkelikyläksi, mutta myös rikollisten pesäksi ja vakoilukeskukseksi.⁴³ Asukkaita oli yksistään Kalastajasaarennon merellisissä kyläkeskitymissä 1930-luvun lopussa nelisen sataa ja kansakoulut levittivät suomenkielistä kulttuuria näillekin arktisille, alkujaan kolttasaamelaisille rajaseuduille. Petsamon suomalaistamista oli eduskunnan laatiman rajaseutuohjelman mukaisesti harjoitettu 1920-luvun alusta lähtien.⁴⁴ Kasvava kotimaanmatkailu oli omiaan suomalaistamaan Jäämeren rantaa. Suomen Matkailijayhdistys järjesti linja-autolla retkiä Rovaniemeltä Jäämeren satamaan Liinahamariin ja sieltä Jäämeri-laivalla Heinäsaarille ja Vaitolahden kylään. Kuten Suomen eteläisessä kulmassa, Terijoen Rajajoella, myös täällä turistien oli mahdollista käydä katsomassa Neuvostoliiton rajaa. Toki oli muistettava

lunastaa sitä ennen paikkakunnan viranomaisilta rajaseutupassi ja pohjoismainen kahdeksan markan matkakortti.⁴⁵

Niemimaan väestö sai elantonsa pääosin merikalastuksesta, mutta perhetalouksissa oli myös sijansa muutamalle lehmälle, hevoselle, lampaalle ja sialle. Omavaraisuus saavutettiin kuitenkin ainoastaan kalan osalta. Osa väestä toimi palveluammateissa ja virkailijoina, kuten opettajana.⁴⁶ Kansakouluja Petsamossa oli talvisodan aattona sekä ylä- että alaluokkien opettajin varustettuna neljässä kylässä. Sen sijaan Kalastajasaarennossa (kuten monella muullakin Lapin paikkakunnalla) toimivat niin sanotut supistetut koulut Pummangissa ja Vaitolahdessa. Supistus tarkoitti sitä, että opettaja hoiti sekä alakoulun että yläkansakoulun opetuksen.⁴⁷ Hilma Kilkkinen oli juuri tällaisen eri-ikäisistä oppilaista koostuneen supistetun kansakoulun opettaja.

Valloitetun kotiseudun hätäinen tyhjentäminen

Talvisodan pommitukset alkoivat Petsamossa, kuten muuallakin rajaseudulla, kovalla jylinällä 30.11.1939, mutta jo kaksi päivää aikaisemmin tiedettiin Petsamon rajalla tapahtuneen välikohtauksia ja väki oli varuillaan.⁴⁸ *Helsingin Sanomat* kertoi 29.11.1939, että edellisenä päivänä venäläinen propaganda oli väittänyt suomalaisten tunkeutuneen useassa kohdin itärajan yli Neuvostoliiton puolelle ja ampuneen tykeillä. Suomalaiset taas ilmoittivat Kalastajasaarennosta, että Pummangin kylän läheisellä tunturilla oli ammuskeltu ja rajalta kuuluneita ääniä tutkimaan lähtenyt sotilaspartio oli kateissa.⁴⁹ Hyökkäyksen alettua 30. päivä marraskuuta ilman kerrotaan olleen arktisella rajaseudulla lauha ja pilvinen, lunta oli vain kymmenisen senttiä ja maasto oli jäinen. Liikekannallepanoon alettiin Suomessa kyllä varautua jo elokuun lopussa 1939 Saksan aktiivisuuden vuoksi, mutta ei juurikaan pohjoisessa. Arktista rannikkoaluetta ei katsottu voitavan puolustaa, koska lähellä ollut venäläisten Poljarnyn tukikohta arvioitiin ”täysin ylivoimaiseksi”. Niinpä lokakuussa 1939 suomalaisille troolareille annettiin kehoitus siirtyä turvaan Norjan vesille.

Suomalaiset sytyttivät Jäämeri- ja Turja-laivat tuleen ja Jäämeri upposi vuonon pohjaan.⁵⁰ Rajantakaiset venäläiset olivat sen sijaan vahvistaneet asemiaan perustamalla erityisen Muurmannin operatiivisen ryhmän ja onnistuivat valtaamaan kevyesti Petsamon. Heidän ensimmäinen kohteensa oli Kalastajasaarento.⁵¹

Petsamon seudun asukkaat olivat odottaneet viranomaisten evakuointimääräyksiä, mutta niitä ei ollut tullut. Vain jotkut harvat olivat pakanneet tärkeimmät tavaransa ja pitäneet veneitään lähtökunnossa tai lähteneet jo muualle Suomeen. Lapin lääninhallitus odotti puolestaan siirtokäskyä sisäasianministeriöltä, missä tunnuttiin viivyttävän ja arkailevan pakkoevakuoinnin aloittamista. Opettaja Hilma Kilkkinen tiedusteli marraskuussa 1939 sotapuheiden kiihdyttämässä ilmapiirissä Petsamon rajavartiostolta ja paikkakunnan kirkkoherralta, mihin toimenpiteisiin hänen tulisi ryhtyä. Molemmat tahot rauhoittelivat kyselijää ja kehottivat jatkamaan koulutyötä kuten tavallisestikin, eli valmistelemaan itsenäisyyspäivän tilaisuutta ja lasten joulujuhlaa. Pummankiin saapunut rajavartioston päällikkö totesi hänkin tyynnyttellen, että laiva tulisi heitä heti hakemaan, mikäli jotain vakavampaa ilmenisi.⁵² Lähtökohtaisesti voidaan sanoa, että suomalaiset viranomaiset laiminlöivät evakuointimääräysten antamisen⁵³ ja aiheuttivat siviileille kohtuuttomia koettelemuksia Neuvostoliiton puolella, kuten tässä artikkelissa tullaan näkemään.

Petsamon siirtyminen helposti neuvostojoukoille johti seudun puolustuksesta vastanneen jääkärikapteeni Valdemar Salmelon itsemurhaan 1.12.1939. Hän oli toiminut Lapin rajavartioston palveluksessa jo vuodesta 1918 ja syntynyt Rovaniemellä, joten hänellä oli hyvä tuntuma alueeseen. Stressaantunut Salmelo oli heti venäläisten hyökkäyksen alettua hätiköiden määrännyt tuhottavaksi seudun kyliä ja Liinahamarin sataman.⁵⁴

Suomen ulkoasiainministeriö listasi sodan sytyttyä neuvostotilaiden vangiksi ottamien Kalastajasaarenon siviilisotavankien määräksi nimi nimeltä 280 henkilöä.⁵⁵ Heistä lähes puolet (47 %) oli alle 16-vuotiaita lapsia ja yli 50-vuotiaita oli lähes viidennes (18 %). Naispuolisia kalastajasaarentolaisia Neuvostoliit-

toon joutuneista oli yli puolet (57 %). Rajan yli viedyt olivat näin ollen enimmäkseen lapsia, naisia ja vanhuksia. Miehet olivat sotapalveluksessa tai työvelvollisuusmiehinä. Myös muualle Petsamon kyliin, kuten Parkkinaan ja Kaakkuriin sekä Moskovon ja Puskan kolttakyliin oli jäänyt ihmisiä mottiin venäläisten vallattua kylät. Kolttaperheiden jäseniä jäi vangiksi 70 henkilöä, jotka vietiin muiden mukana Murmanskiin.⁵⁶ Suomalaisten virkamiesten epäluuloisuutta Petsamon rajaseudun monikulttuurista väkeä kohtaan ilmentävät vangituista kirjatut huomiot: Moskovon ja Purkan sekä Kaakkurin asukkaat todetaan ”huonoimmaksi koltta-ainekseksi” ja osittain venäläisiksi. Vihjataan myös syyllistävästi, että nämä olivat jo syksyllä ilmaisseet halunsa jäädä paikoilleen. Vapaaehtoisesti paikoilleen jääneisiin sanottiin kuuluneen myös Petsamon elinkeino- ja kunnallistoiminnan johtomiehen Karl Hagelbergin, joka joutui perheensä ja muiden siviilisotavankien mukana Murmanskiin.⁵⁷

Pelastusveneistä rannoille jääneet ja venäläispartioiden mereltä nappaamat kalastajasaarelaiset saivat jäädä aluksi koteihinsa ja naiset saattoivat jatkaa askareitaan, mutta miehiä ei päästetty kalastamaan. Moottoriveneessä pakoon muiden mukana yrittänyt nuori nainen on sittemmin kertonut paostaan Pummangista:

Ammuksia tuntui tulevan taivaan täydeltä, kauhuissani lähdin juoksemaan kylälle päin olematonta turvaa etsimään. Valoluoteja lensi ilmassa valaisten pimeän aamun, minä juoksin ja pelkäsin ja palelin, huomasin, että polveni olivat paljaat, jalassani oli vain lyhyet sukat ja saappaat.⁵⁸

Muistelija pelastautui lähdössä olleeseen moottoriveneeseen, jonka kylkeen kuitenkin ajoi merellä venäläinen sotalaiva ja karkulaiset palautettiin takaisin rantaan. Pummangissa koulurakennus oli suljettua aluetta, sillä sinne venäläiset pystyttivät komentokeskuksensa ja opettaja Kilkkinen piti yhdeksälle oppilaalleen koulua asunnossaan. Uskontoa heille ei saanut venäläisten määräyksestä opettaa. Nämä antoivat lapsille punaisia pioneerihuiveja ja lasikoristeisia rintaneuloja niiden pidikkeiksi. Suuri osa venäläissotilaista poistui pian alueelta ja jäljelle jäivät vain varti-

jat ja elämä jatkui kutakuinkin normaalisti. Se loppui kuitenkin parin kuukauden perästä, 10. helmikuuta 1940, kun kaikki vangitut siviilit siirrettiin laivaan. Kovan merenkäynnin vuoksi evakuointilaiva joutui odottamaan merelle päästyään Vaitolahden edustalla muutamia päiviä, ennen kun se pystyi jatkamaan matkaa kohti Murmanskia. Siellä vangit komennettiin täisaunaan. Opettaja Kilkkinen erotettiin muusta joukosta tekosyillä, että hänen tulisi auttaa osuuskaupasta ryöstettyjen tavaroiden inventoinnissa. Hilma Kilkkisen Pummangissa osoittama vastenmielisyys vihollista kohtaan ei ollut jäänyt huomaamatta. Muu väki sijoitettiin sadan kilometrin päähän kaupungista savottakämpille Pulozeroon eli Puljärvelle (kansan suussa Pullojärvelle) ja Hiipi-nään, missä heitä kuulusteltiin.⁵⁹

Siviilien palautus Suomeen

Kun tieto talvisodan rauhan (13.3.1940) voimaantulosta saavutti vangitut, neuvostoviranomaiset ilmoittivat, että jokaisen 14 vuotta täyttäneen tuli täyttää siirtolomake. Siinä tiedusteltiin, halusiko vangittu palata Suomeen.⁶⁰ Tässä kohtaa ilman huoltajia olleet lapset jäivät auttamattomasti Neuvostoliittoon, ellei joku suomalainen aikuisvanki huomannut heitä auttaa. Neuvostovastaisesta toiminnasta syytetyltä vangitulta Hilma Kilkkiseltä ei kysytty jäämishalukkuutta.⁶¹ Venäläiset houkuttelivat muita siviilivankeja jäämään Neuvostoliittoon. Vangeille kerrottiin, ettei Suomeen kannattanut palata, sillä maa oli jo täysin raunioina eikä siellä ollut enää kiveä kiven päällä.⁶²

Vihdoin Neuvostoliitto sai ilmoitettua Suomen viranomaisille ehdot siviilisotavankien palauttamiselle. Mukaan otettava omaisuus lueteltiin pikkutarkasti: Mikäli tulija oli perheenpää ja hän matkusti rautateitse, hän sai kuljettaa korkeintaan 50 kg omaisuuttaan, naimattomalle määrä oli 25 kg. Muulla ajoneuvolla tai hevosella kulkeva sai tuoda kahden kuorman verran omaisuuttaan sekä kotieläimistä korkeintaan kaksi hevosta, lehmän, sian, viisi lammasta ja siipikarjaa 10 kpl. Käsityöläiset saivat tuoda

työvälineensä henkilökohtaisten tavaroidensa lisäksi. Kiellettyihin matkatavaroihin kuuluivat rahat (paitsi Suomen rahaa korkeintaan 500 markkaa), kulta ynnä muut jalometallit ja korut, taide- ja muinaisesineet, aseet, ylimääräiset asusteet, asiakirjat (paitsi henkilötodistukset), arvopaperit ja ompelukoneet (paitsi yksi perhettä kohti) sekä autot ja monistuskoneet.⁶³

Näin pakattuina Neuvostoliittoon talvisodan alussa joutuneet siviilisotavangit vapautettiin takaisin Suomeen. Palautettuja rekisteröitiin 1 242 aikuista ja 1 147 lasta eli kaikkiaan 2 389 henkilöä. Palautukset toteutettiin viitenä lähetyksenä: kolme ensimmäistä joukkoa tuli 25.5.1940 ja 30.5.1940 Värtsilän ja Vainikkalan kautta ja suomalaiset virkamiehet kuulustelivat heitä 27:n kysymyslistan tarkkuudella. Palaajia pidettiin karanteenissa Helsingissä Malmin Viikin tilalla, Kaisaniemen kansakoululla, Lapinlahden koululla ja Aleksis Kiven koululla. Tähän joukkoon kuului suurin ryhmä eli suojärveläiset, kannakselaiset ja Suomenlahden saarelaiset. Neljäs lähetys toteutettiin 30.5.1940 ja se käsitti 305 petsamolaista: aikuisia heistä oli 167 ja lapsia 138. Heidät oli kuljetettu ensin Murmanskiin ja sieltä meritse Liinahamarin satamaan. Yksi vauva oli syntynyt Neuvostoliitossa ollessa. Pummankilaisia palautettujen joukossa oli 72. Siviilisotavankien viides lähetys toteutettiin 3.6.1940 Suomussalmen kautta. Joukko käsitti 254 henkilöä. Paltamoon kuulusteluihin siirretyistä suomussalmelaisista 27 henkilöä asetettiin syytteeseen, kun Helsingissä määrä oli neljä ja Petsamossa ei yhtään.⁶⁴

Palautettujen joukossa oli kalastajasaarentolainen lotta Sirkka-Liisa Uurasmaa, joka oli edellä mainitun Vaitolahden koulun opettajan Helka-Helena Talvitievan sisar. Sirkka-Liisa oli jäänyt vangiksi rajamiesten kanssa joulukuun alussa 1939 ja lähetetty sotilassotavankien kanssa Murmanskin kautta Grjazovetsin leirille. Uurasmaan seuraksi leirille tuotiin toinenkin nainen, suomalaisesta laivasta Viron edustalla pidätetty Ester Jaakkola (Uutela).⁶⁵ Uurasmaan sisaruksia on muisteltu sittemmin yltiöisänmaallisiksi: He harrastivat pistooliammuntaa ja olivat päättäneet mieluummin surmata itsensä kuin jäädä venäläisten van-

Kalastajasaarentolainen lotta Sirkka-Liisa Uurasmaa (vas. edessä) ja Ester Jaakkola palaamassa sotavankileiriltä Suomeen Vainikkalassa 20.4.1940. Naisten vapautuminen ennen joukkosiirtoja liittyi vankienvaihtoon. Oikealla samassa vaihto-operaatiossa palautettu 15-vuotias suomalaispoika. Kuva: SA-Kuva.

giksi.⁶⁶ Näin ei kuitenkaan tapahtunut vaan molemmat selvisivät sota-ajasta.

Neuvostoliittoon jätetyt

Kaikki noin 2 700 talvisodan aikana Suomen rajakylistä Neuvostoliittoon viedyistä eivät kuitenkaan päässeet palaamaan koskaan takaisin. Heikoissa oloissa osa menehtyi, etenkin vanhuksia ja pieniä lapsia kuoli lukuisia. Vangitut kärsivät aliravitsemuksesta ja olivat liian heikkoja tarjottuihin töihin savotoilla. Petroskoilaiset tutkijat Sergei Verigin ja Einar Laidinen ovat laskeneet, että kaikista internoiduista suomalaisista Neuvostoliittoon jäi kaikkiaan 155 ”vapaaehtoista vakaumuksellisista syistä”. He viittaavat muun muassa erään Sortavalassa asuneen suomalaisnaisen toukokuussa 1940 allekirjoittamaan anomukseen, jossa tämä kertoo kärsineensä Suomessa niin monia loukkauksia ja vääryyksiä, että

hän haki itselleen ja lapsilleen Neuvostoliiton kansalaisuutta.⁶⁷ Petsamosta arveltiin jääneen omasta tahdostaan Neuvostoliittoon vain kaksi ihmistä, muut olivat pakko-otettuja.⁶⁸ Arkistoi-
neistosta ei käy ilmi, keitä nämä kaksi olivat.

Kalastajasaarennossa vangituista oli jätetty Murmanskiin tava-
roita vartioimaan kalastajat Kalle Heikkinen ja Erkki Alatalo sekä
Petsamon luostarissa vangittu kuuliaisuusveli Feodor Abrosimov.
Vielä toukokuussa 1940 Heikkinen oli elossa, sen jälkeen tietä-
mättömissä. Syksyllä 1949 tämän vaimo sai virallisen tiedon mie-
hensä menehtymisestä.⁶⁹ Venäläisten lähteiden mukaan veli Feo-
dor lähetettiin aluksi muutamien kolttien kanssa Kuolan niemi-
maalla olleelle Luujärven kaivoskombinaatin rakennustyömaalle,
josta hänet vietiin vakoilusta ja neuvostovastaisesta kiihotuksesta
syytettynä ja kahdeksan vuoden leirituomion saaneena Komiin
Uhtan työleirille. Yhdeksän kuukautta myöhemmin hän meneh-
tyi leirillä.⁷⁰ Kalastajat oli määrä palauttaa tavaroiden myötä,
mutta niin ei tapahtunut, vaan tavarat jäivät suurelta osin Mur-
manskiin.⁷¹

Kylistä vangitut lapset vietiin venäläisiin lastenkoteihin, ja osa
katosi sille tielleen. Heille hankittiin pian Neuvostoliiton kansa-
laisuus ja opetettiin venäjän kieli ja neuvostojärjestelmä, mikä
hankaloitti sittemmin mahdollisuuksia palata ja sopeutua Suo-
meen. Kahden petsamolaispojan kohtalo kuvaa hyvin tilannetta.
Heistä nuorempi, 9-vuotias Lassi Maattivuonon kylästä joutui
muun Kalastajasaarenon väen kanssa venäläisten vankikulje-
tukseen Murmanskiin. Hänet ja toinen lapsi, 13-vuotias Johannes
Petsamon Lapinkylästä sekä heidän opettajansa Hilma Kilkkinen
ja Vaitolahdesta kotoisin olleet kolme sisarusta otettiin erilleen
suomalaisjoukosta eivätkä he olleet touko-kesäkuussa 1940 Pet-
samoon palautettujen joukossa.⁷²

Hiljaisen Lassin kuormittava kotitausta

Opettaja Hilma Kilkkinen pääsi Murmanskissa tervehtimään
kahta lastenkotiin joutunutta poikaoppilastaan, jotka olivat kai-

ken todennäköisyyden mukaan juuri Johannes ja Lassi. Pienemmän, Lassin, hän kertoo olleen hiljainen hoikka poika, Johannes taas oli vanhempi ja puhelias. Poikien hiukset oli leikattu lyhyiksi ja heidät oli puettu pumpulipukuihin: he eivät erottuneet enää muista lapsista. Kilkkinen tapasi myös Murmanskiin sairaalaan jätettyjä vaitolahtelaisia vaiheessa, jossa pummankilaiset oli jo palautettu.⁷³ Koulupojista Johannes pääsi palaamaan Suomeen vasta eläkeikäisenä 50 vuotta vangitsemisensä jälkeen.⁷⁴ Kolmesta pienestä sisaruksesta tiedot ovat hävinneet. Lassin kohtalosta asiakirjat kertovat enemmän. Lassin vanhemmat, jotka olivat asettuneet talvisodan jälkeen muualle Lappiin, yrittivät kaikin keinoin saada tietoa lapsestaan sekä ulkoasiainministeriön että Punaisen Ristin kautta.

Lassin äiti sai vasta 1950-luvun alussa yhteyden poikaansa, joka oli siirretty Murmanskista sisemmälle Neuvostoliittoon lastenkotiin. Hän oli käynyt siellä koulut ja valmistunut traktorinkuljettajaksi. Vuosina 1955–1956 pojan äiti sai viranomaiset kiinnostumaan pojan etsinnästä ja vuonna 1956 Lassi, jo 25-vuotias mies, sai määräaikaisten passien Suomeen. Lassin sopeutuminen oli kuitenkin vaikeaa. Neuvostoliitossa hän oli suunnitellut auton ostoa ja avioitumista tyttöystävänsä kanssa, Suomessa hän oli yksin ja hallitsi kieltä heikosti. Hän vaelteli eri puolilla Lappia satunnaisissa töissä, juopotteli ja vietti levotonta elämää. Hän yritti palata Neuvostoliittoon 1958, mutta se ei enää onnistunut. Henkisesti hän jäi roikkumaan kahden toisilleen vihamielisen ja erilaisen maailman väliin. Nähtävästi Lassin Neuvostoliiton kansalaisuus oli virallisesti vaihdettu suomalaiseen.⁷⁵

Kun katsotaan hieman tarkemmin Lassin perhetaustaa, huomataan, että hänen saamelaisesta isästään ja tämän veljestä Valtiollinen poliisi (Valpo)⁷⁶ oli koonnut mittavasti vakoilu epäilyksiin liittyvää tietoa. Isä ja setä kielsivät osallistuneensa mihinkään vakoilutehtäviin.⁷⁷ Viranomaisten vähättelevä ja ylimielinen suhtautuminen paikallisiin rajaseudun ihmisiin ei ollut poikkeuksellista. Heitä pidettiin – paitsi köyhinä ja sivistymättöminä, myös poliittisesti epäluotettavina.⁷⁸ Valpon etsivän mukaan Lassin isä vaikutti ”siksi tyhmältä, että ei pystyisi vakoiluhommiin, mutta

toisaalta taas sellainen on helppo värvätä”. Tämä tarina oli tuttu 1930-luvun retoriikassa. Vuoden 1932 *Sotilasmaantieto*-teoksessa summataan, että ”Pohjois-Suomi on huonossa huudossa. Sen tilapäinen työvoima: ympäri Suomea kertynyt jätkäsakki on kommunistisen kiihotuksen parhaita kohteita... valistustyö on saanut kiitollisen kuulijakunnan paikallisestakin väestöstä, jonka huonoa toimeentuloa ja tyytymättömyyttä valistajat osaavat käyttää hyväkseen.”⁷⁹

Vielä 1970-luvun lopulla talvisodan virallisessa historiassa kerrotaan Petsamoon liittyen, että seudun rajavartioihin ei luotettu ja ”täten henkinen lähtökohta taistelujen menestykselliselle suorittamiselle oli mahdollisimman huono” ikään kuin Petsamon menetys olisi ollut paikallisten syy. YH:n eli ylimääräisten harjoitusten aikana syksyllä 1939 oli Petsamossa paljastunut vakava vakoilutapaus, jolloin sikäläinen rajavartioston päällikkö oli vangittu ja kuollut pidätettynä.⁸⁰ Lassin perheen historia liittyi tapausta seuranneeseen pidätysaaltoon. On mahdollista, että Valpon kirjoissa olevat lähisukulaiset vaikuttivat siihen, että Lassi-pojan Neuvostoliittoon jäämistä epäiltiin vapaaehtoiseksi huolimatta vanhempien vakuutteluista.⁸¹

Lassin 11-henkinen perhe oli syntyjäänkin petsamolaisia, arktisen meren kalastajasaamelaisia. Lassin isästä kerrotaan, että hän oli ollut ”GPU:n vakinainen avustaja” ja käyttänyt salanimeä ”Ranta”. Hänet oli pidätetty vakoilusta epäiltynä lokakuussa 1939, eli vähän ennen talvisodan sotatoimien aloittamista, ja toimitettu Valpon Kemin osastolle ennen Lassi-pojan katoamista itärajan taakse. Isä tuomittiin kesäkuussa 1940 Vaasan hovioikeudessa ”jatketusta valtiosalaisuuksien ilmaisemisesta” kuritushuoneeseen neljäksi vuodeksi ja menettämään kansalaisluottamuksensa kahdeksaksi vuodeksi. Rangaistuksensa hän kärsi Sukevan ja Karvian vankiloissa, mistä hän pääsi pois helmikuussa 1944. Vapaaksi hän ei kuitenkaan päässyt, vaan hänet siirrettiin turvasäilöön elokuuhun 1944 saakka. Sen jälkeen hänet passitettiin Tervolaan, mistä olinpaikkarajoituksesta hän vapautui syyskuussa 1944. Uudeksi kotipaikakseen hän ilmoitti Tornionjokivarren.⁸² Vapauduttuaan vankilasta Lassin isä allekirjoitti lupauksen, jossa

hän vakuutti, että hän vastaisuudessa pysyttelisi täysin erossa kaikesta valtio- ja yhteiskuntajärjestyksen vastaisesta poliittisesta toiminnasta. Liioin hän ei tulisi sanoin eikä kirjoituksin levittämään levottomuutta aiheuttavia tietoja.⁸³

Lassi-pojan sedän kerrotaan niin ikään värvätyn venäläisten vakoojaksi salanimellä ”Kukkismätäs” jo 1924. Hänet pidätettiin elokuussa 1939 ja tuomittiin Vaasan hovioikeudessa talvisodan aikana tammikuussa 1940 samasta syystä kuin veljensä kolmeksi vuodeksi kuritushuoneeseen ja menettämään kansalaisluottamuksensa kahdeksaksi vuodeksi. Rangaistusta kovennettiin vielä vuodella. Hänen kujanjuoksunsa alkoi siitä: ensin Karvian varavankilaan säilöön, sitten Oulun lääninvankilaan. Syyskuun 1944 armahduspykälän myötä Lassi-pojan setäkin vapautettiin ja määrättiin asumaan veljensä tavoin Tervolaan, mistä hän sai muuttaa myöhemmin pohjoisemmaksi Lappiin.⁸⁴

Mitä tulee lapsivankien jättämiseen Neuvostoliittoon, näyttää siltä, että venäläiset siirsivät järjestelmällisesti huostaansa sellaiset lapset, joilla ei ollut siviilivankijoukossa omia vanhempia ja kohtelivat näitä orpoina. Näin kävi edellä mainituille koulupojille, Lassille ja Johannekselle. Sinänsä lasten sieppaaminen ei ollut toisen maailmansodan aikana tuntematonta. Esimerkiksi noin 200 000–400 000 puolalaista lasta sekä tuntematon määrä muita kansallisuuksia edustaneita lapsia vangittiin kodeistaan ja kuljetettiin väkisin natsi-Saksaan pakkotyöhön, lääketieteellisiin kokeiluihin tai saksalaistamisohjelmiin.⁸⁵

Hilma Kilkkinen tie rajaseudulta toiselle

Kalastajasaarenon koulupoikien seurana vankimatalla Murmansiin 10.2.1940 oli heidän opettajansa Hilma Kilkkinen. Hän oli pommitusten alkaessa juossut lasten kanssa koulutalolta perunakellariin turvaan. Kun he olivat nousseet sieltä tulitukseen tauottua, punalippu oli liehunut koulun lipputangossa. Kylä oli vallattu. Kilkkinen oli 42-vuotias naimaton nainen, joka oli syntynyt Etelä-Karjalassa Taivalsaarella 1897. Hän oli valmistu-

Hilma Kilkkinen Neuvostoliitossa 24.3.1948.

Lähde: Kuva Hilma

Kilkkisen passianomuksen yhteydessä. Sig. 109 E7.

Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.

Kuva: Maria Lähteenmäki.

nut opettajaksi Sortavalan seminaarista 1922 ja muuttanut töihin Pummangin koululle vain kahta kuukautta aikaisemmin, loka-kuun alussa 1939.⁸⁶ Kuten muutkin nuoret naimattomat kansakoulunopettajat, joutui Kilkkinenkin leivän perässä siirtymään sinne, mistä töitä sai. Hän oli ollut muun muassa Inarin Kaamassa opettajana 1926–1928 ja joutui taas ansioiden puutteessa siirtymään uudestaan Lappiin syksyllä 1939. Muutto oli talouden sanelema, ei Lapin romantiikan hakemista. Nikkelikaivosseudulle oli siirtynyt lapsiperheitä ja Kilkkinen haki töitä ensisijaisesti kaivoskylästä Kolosjoelta, mutta Pummangin opettajatar siirtyi sinne. Näin Kilkkisellä ei ollut muuta vaihtoehtoa kuin asettua Pummankiin. Ensikosketus seutuun ei ollut rohkaiseva: ”Vaahtopäisenä meren ja karujen kallioiden kainalossa oleva kylä vaikutti yksinäiseltä ja hylätyltä.” Laiturille vastaan tulleet lapset kohensivat tulijan mielialaa. Nämä saattelivat uuden opettajansa koululle. Syrjäisille rajaseuduille, jonne kokeneet ja perheelliset eivät halunneet, pestattiin naimattomia opettajia. Kilkkinen loh-

duttautui sillä, että eristyksissä olevassa kalastajakylässä hän voisi jatkaa pedagogisia opintojaan.⁸⁷

Kun siviilisotavangit oli siirretty Kuolan nimimaalle, vietiin Kilkkinen talvisodan rauhan aatonaattona (11.3.1940) kuulusteluun, jossa häntä syytettiin neuvostovastaisesta toiminnasta. Sitä ennen hänet oli sijoitettu Murmanskiin More stantsija -matkustajakotiin. Vangitsemisen jälkeen alkoi Kilkkisen leirikierre ja olosuhteet heikkenivät heikkenemistään. Kilkkistä kuulusteltiin lukuisia kertoja enimmäkseen öisin hänen elämänvaiheistaan, puoluejäsenyydestään (mitä hänellä ei ollut koskaan ollut), isänmaanrakkautensa laadusta ja matkoistaan Englantiin (1933, 1937). Lisäksi häneltä tivattiin nimiä Petsamon seudun suojeluskuntalaisista, lotista ja upseereista. Hän kieltäytyi nimeämästä ketään. Kuulustelut suoritettiin suomen kielellä, sillä Kilkkinen ei vielä tuolloin osannut lainkaan venäjää. Kuulustelupöytäkirjat kirjoitettiin kuitenkin venäjäksi ja vangin tuli allekirjoittaa ne tietämättä, mitä niissä oikeastaan oli. Kuulustelujen päätteeksi hänet todettiin syylliseksi. Hänet passitettiin Murmanskissa vankilaan kolmeksi kuukaudeksi. Hänen passinsa ja henkilöpaperinsa, rahansa ja kellonsa takavarikoitiin ja ne jäivät vankilan ja vartijoiden omaisuudeksi. Syyskuussa 1940 hänelle langetettiin kahdeksan vuoden vankeustuomio, ja matka Siperiaan alkoi.⁸⁸

Hilma Kilkkisen raskas taival läpi maailmansodanaikaisten vankileirien oli samansuuntainen kuin suomalaisten sotilassotavankienkin. Näitä sijoitettiin Neuvostoliitossa jatkosodan aikana noin 50 kokoomapaikkaan ja varsinaisille vanki- ja työleireille eri puolille laajan maan syrjäseutuja. Suurimpia niistä olivat Tšerepovetsin leiri Vologdassa, Spaso-Žavodskoin leiri Karagandassa Kazakstanissa, Krasnogorskin leiri Moskovon alueella sekä Sverdlovin, Gorkin ja Potman aseman alueen leirit. Olosuhteet olivat ankarat. Talvisodan sotilassotavankien palautus Suomeen toteutui huhti-kesäkuussa 1940, ja jatkosodan aikaisten sotilassotavankien marras-joulukuussa 1944, sekä maaliskuussa 1945 ja toukokuussa 1946.⁸⁹ Kilkkisen tapainen yksittäinen siviilisotavanki unohdettiin noissa palautuksissa, ja hänellä olikin vielä vuosien matka edessä syrjäisiltä vankileireiltä toisille.

Kilkkisen sotapolku johti Muurmannin rataa pitkin ensin Leningradiin ja sieltä kohti Vologdaa ja Sverdovskia.⁹⁰ Jo ollessaan jatkokuljetuksessa Leningradista kohti Siperiaa, Kilkkinen alkoi lähettää valituskirjeitä Neuvostoliiton ylioikeudelle Moskovaan epäoikeudenmukaisesta kohtelustaan ja pyysi apua myös Suomen Moskovan suurlähetystöstä. Avunpyynnöt eivät tuottaneet mitään tulosta: Vangeilla ei pääsääntöisesti ollut kirjeenvaihto-oikeutta.⁹¹

Kilkkinen on kuvannut kirjeissään ja kertomuksissaan paljon vankileirien arkea. Leirit ja niiden ihmiset vaihtuivat toisiin, mutta luteet, tait ja rotat olivat vankien alituisina seuralaisina. Kilkkinen luokiteltiin rikollisvangiksi ja seura oli sen mukaista: varkaudet, pahoinpitelyt ja murhat olivat leireillä arkipäivää. Eräänkin kerran murhattu löydettiin lantakaivosta. Kilkkinenkin ryöstettiin lukuisia kertoja: vietiin kengät, takki, Murmanskista pelastettu aamutakki. Usein hän joutui nukkumaan jääkylmillä lattioilla, kun röyhkeät nuoret kriminaalit valtasivat lavitsat ja parhaat paikat. Homoeroottiset suhteet olivat myös naisten leireillä yleisiä, lohtua haettiin sieltä mistä sitä sai. Päällystö käytti leirille tuotuja nuoria naisia seksuaalisesti hyväkseen. Sekaleireissä harjoitettiin maksusta seksiä, ostettiin ja myytiin, mitä ikinä olikin tarjolla. Vuosien vankilavuodet alkoivat näkyä Kilkkisen ulkonäössä. Erään kerran hän näki itsensä peilistä. Hän oli langanlaiha, 38-kiloinen, silmät kuopissaan, kasvot apaattiset ja vihaiset, jalat pahasti pöhöttyneet, kaula turvoksissa struumasta, rauhaset märkivät kaunaloissa ja rinnassa, verisuonet pullottivat luisevissa raajoissa. Hän sairasti kaksikin kertaa kivuliaan vyöruusun, kärsi jatkuvasti ripulista ja rakkotulehduksista. Osa hänen vankitovereistaan kuoli nälkään, toiset paistoivat nuotiolla ruoakseen rottia, kissoja ja koiria, jos vain kiinni saivat.⁹²

Kilkkinen tuli kokemaan muun muassa Novo-Sibiskajan maatalousleirin, Novo-Ivanovskin naisleirin ja Janan laajan vaatetehdasleirin. Jälkimmäisessä hän sairastui selkärankatuberkuloosiin ja hänen jo aiemmin todettu struumansa oireili pahasti. Hänen tiensä vei vielä Kemerovon alueen hiilikaivosleirille, missä hän pääsi helpompiin sairaanhoitajatehtäviin.⁹³

Vihdoinkin yhteys suurlähetystöön!

Hilma Kilkkinen vapautui pakkotyöleiriltä maaliskuussa 1948 ja sai Suomen Moskovan suurlähetystöstä uuden passin, mutta ei sittenkään ollut vapaa lähtemään Suomeen. Siinä yhteydessä kävi myös ilmi, että Kilkkinen oli todellakin unohdettu leirilleen: vasta toukokuussa 1947 lähetystö oli tiedustellut venäläisiltä Kilkkisen olinpaikkaa ja kohtaloa.⁹⁴

Suomen suurlähettiläänä Moskovassa oli vuosina 1945-1953 SKDL:n ensimmäinen puheenjohtaja Cay Sundström. Väinö Voionmaan sanoin tämä oli kommunistinen seikkailija, Paasikiven mukaan taas ”täysi ryssä”, jonka raportit Helsinkiin olivat hyödyttömiä. Kekkonen puolestaan moitti suurlähettilästä laiskaksi ja mahdottomaksi. Poliittisen historian tutkimuksissa Sundströmin on arvioitu olleen epälojaali Suomea kohtaan. Hänhän kuului muun muassa niihin, jotka vaativat Suomen ”sotasyyllisten” vangitsemista. Jukka Nevakiven mukaan Sundströmin valinta Moskovan lähettilääksi oli katastrofi. Käytännön työssä ongelmaksi muodostui Helsingin ja Moskovan toimijoiden keskinäinen epäluottamus: Ulkoasiainministeriöstä, saati korkeimmilta tahoilta ei haluttu lähettää vähääkään arkaluontoisia tietoja suurlähettiläälle, mikä hankaloitti ymmärrettävästi asioiden hoitoa. Sundströmin tilalle Moskovaan valittiin Åke Gartz vuonna 1953.⁹⁵

Lähetystö auttoi Kilkkistä hänen vapauduttuaan ensimmäisestä leirituomiostaan 1948 sopimuksella, että hänen lähetystöltä saamansa rahalliset avustukset tuli maksaa takaisin hänen päästyään Suomeen. Lasku kasvoi 70 000 markaksi, ja siitä vastasi Kilkkisen veli, kansakoulunopettaja Väinö Kilkkinen. Uudella maalla asunut perhe oli heti Hilma-sisaren katoamisen jälkeen ollut yhteydessä ”kaikkiin mahdollisiin” tahoihin saadakseen selville tämän olinpaikan, mutta tuloksetta. Tunnelma Kilkkisten perheessä oli muutoinkin raskas, sillä Hilman kaksi veljeä oli kaatunut talvisodassa⁹⁶ eikä heidän ruumiitaan ollut löydetty. Väinö-veljen perheen omaisuus Kannaksella oli sekin menetetty, ja perheen iäkäs äiti oli kuollut 1941.⁹⁷

Uusi vangitseminen

Hilma Kilkkinen, opettaja Petsamosta, oli jäänyt vakavasti neuvostojärjestelmän moninaisten byrokraattisten ja vainoharhaisen säännösten rattaisiin: tulevaisuus näytti huonolta. Syyskuudella 1948 Kilkkinen oli aika ajoin ilman mitään henkilöllisyyspapereita, mikä vaikeutti pahasti hänen arkista selviytymistään. Hän oli pakkotyöleiriltä vapautuessaan pyytänyt tarkoituksellisesti päästä Leningradin eteläpuolelle Oredežan maalaiskylään, koska sieltä olisi lyhyt matka siirtyä Suomeen. Paikkakunnalta oli kuitenkin hyvin vaikea saada töitä ja passittomana myös asuntoa. Hän joutui huonokuntoisena ja nälkäisenä matkustamaan tuon tuosta Moskovan ja Leningradin väliä hakemassa lähetystöstä rahaa ruokaan ja viranomaisilta papereitaan ja maastapoistumislupaa.

Helmikuussa 1949 Kilkkinen oli jälleen tuomarin edessä: jos hän ei ottaisi Neuvostoliiton passia, hän saisi kahden vuoden vankilatuomion.⁹⁸ Kaksi kuukautta myöhemmin 1949 hän kirjoitti artikkelin alussa kuvatun hätäviestin Stalinille, turhaan. Kesäkuussa ja jälleen syyskuussa 1949 hänet pidätettiin syytettynä asumisesta ilman passia, mutta vapautettiin Kilkkisen näytettyä lähetystöstä jälleen kerran saamansa uuden Suomen passin.⁹⁹ Moskovan suurlähetystössä alettiin tässä vaiheessa tuskaillla Hilma Kilkkisen kovia vastoinkäymisiä.¹⁰⁰ Kilkkinen kirjoitti Suomen lähetystöön, että hän koettaa kerätä voimia ja pitää yllä positiivista mielialaa kulkemalla metsäpoluilla ja retkeilyreiteillä, keräämällä marjoja ja käymällä savusaunan löylyissä. Hän ei ollut antanut periksi vaan uskoi vielä pääsevänsä pois.¹⁰¹

Neuvostoliiton ulkoasianministeriö pysyi tiukasti kannassaan eikä päästänyt Kilkkistä Suomeen. Hilma koki vieraan maan passin alituisen tyrkyttämisen ja vakoilusyytökset painajaismaisina. Kun häneltä tivattiin, eikö hän nähnyt mitään hyvää Neuvostoliitossa, Kilkkinen vastasi, että sitä on vaikea nähdä ristikkojen takaa. Hän oli katkera leirioloissa menettämänsä terveyden vuoksi. Kilkkinen teki kaiken mahdollisen vapautuakseen: Hän oli lähettänyt syyskuuhun 1949 mennessä 16 kirjelmää neuvos-

toviranomaisille. Hän ymmärsi, ettei voinut luottaa suomalaisiin viranomaisiin eikä liioin venäläisiin, vaan hän itse oli vaikeissakin tilanteissa vastuussa omasta elämästään. Toimimalla aktiivisesti hän halusi säilyttää vähintäänkin sisäisen vapautensa viimeiseen asti.

Vastaukset eivät miellyttäneet kuulustelijoita. Kilkkinen tuomittiin huhtikuussa 1950 kymmeneksi vuodeksi vakavan neuvostovastaisen agitaatiopykälän (58/10) nojalla leirille, tällä kertaa kokonaiseen leirirykelmään Komin tasavaltaan ja siellä Abesin vankileirille. 1930-luvulla kyseinen pykälä oli vienyt tuomitun soramontun pohjalle luodinreikä niskassaan,¹⁰² nyt suomalainen selvisi kymmenellä vuodella keskitysleiriä. Abesissa aamutarkastuksen aikana seisottiin keuhkoissa vaatteissa, iso numero selkään ommeltuna ja kevyissä kangaskengissä tuiskussa ja rännässä 2 000–3 000 muun vangin muodostamissa jonoissa. Kilkkisen sairaudet pahenivat, muun muassa hänen selkärankaansa nousi tuberkuloosin synnyttämiä kyhmyjä. Heikko ravinto ja raskaat työt monilla leireillä, kuten turpeen nosto, tukkikuormien purku, lumen luonti ja öiset vartioinnit olivat kalvaneet hänen terveyttään. Abetissa hän pääsi kevyempiin töihin, mutta se ei helpottanut tilannetta. Toukokuussa 1952 Hilma Kilkkinen makasi leiri-sairaalan lavitsalla liikuntakyvyttömänä.¹⁰³

Johtopäätelmät

Tutkimuksestani nousee kolme huomiota, jotka liittyvät arktisen itärajan väestön evakuointiin kriisin sattuessa, Lapin alueelliseen asemaan sota-ajan politiikassa ja Suomen Moskovan suurlähetystön rooliin siviilisotavankien pelastamisessa.

Suomen itärajan pohjoisimmassa lakipisteessä olleille Kalastajasaarenon kylille, Pummangille, Vaitolahdelle, Maattivuonolle ja Kervannolle, talvisodan rauha 13.3.1940 tiesi lopun alkua. Niemimaa menetettiin kokonaisuudessaan Neuvostoliitolle. Noin kuukausi ennen rauhantekoa (10.2.1940) Petsamon alueen kylien 350 siviiliasukasta oli viety vangittuna Kuolan niemimaalle, mistä

valtaosa (305) heistä palautettiin touko-kesäkuussa 1940 Petsamon Liinahamarin satamaan. Muutamat henkilöt, kuten tavaroita vartioimaan jätetyt kalastajat, luostariveli sekä Pummangin kansakoulun opettaja ja koulupojat, eristettiin vankijoukosta pian Neuvostoliittoon viennin jälkeen. He joutuivat kohtuuttoon koettelemuksiin pääasiallisesti syystä, etteivät suomalaiset viranomaiset evakuoineet heitä ajoissa, vaikka tiedettiin vihollisen valmistelevan alueelle hyökkäystä: suomalaistroularit vietiin turvaan Norjan vesille, ihmiset jätettiin paikoilleen. He olivat samalla tavalla sotilas- ja siviiliviranomaistoimijoiden kohtalokkaiden virka- ja arviointivirheiden uhreja kuin ne noin 190 partisaanihyökkäysten uhria jatkosodan aikana itärajan kylissä Lapissa, Kuusamossa, Kainuussa ja Pohjois-Karjalassa. Itärajan kylien liian aikainen evakuointi olisi ollut sotilaallisten toimijoiden näkökulmasta todennäköisesti antautumista indikoiva, paniikinomainen viesti viholliselle. Niinpä rajaseudun väki jätettiin ihmiskilpinä paikoilleen.¹⁰⁴

He rajaseudun asukkaat, jotka pääsivät palaamaan välirauhan aikana Petsamoon, tulivat kokemaan seuraavien neljän vuoden aikana hybridisyydessään hyvin erikoisen Lapin saksalaisajan ja kansainvälistyneen nikkelikuumeen. Jatkosodan päätteeksi (19.9.1944) poliittisesti ja taloudellisesti kuumentunut Petsamo menetettiin kokonaan Neuvostoliitolle ja väki siirtyi vaikeiden sijoituspäätösten jälkeen pääosin Tervolan Varejoelle ja muualle pahasti palaneeseen Lappiin.¹⁰⁵ Sota-aika 1939–1945 osoitti Lapin geopolittisen haavoittuvuuden sekä kansallisen ja sosiokulttuurisen toisuuden: Konkreettisenä esimerkkinä on se, että Lappi annettiin kevyesti kansallissosialistisen Saksan sotatoimialueeksi jatkosodan alussa kesällä 1941.¹⁰⁶ On vaikea kuvitella, mikä muu laaja seutu Suomessa olisi luovutettu niin helposti. Eduskunnassa 1920-luvulla lanseerattu ohjelmallinen julistus perifeerisestä, taloudellisesti ja sivistyksellisesti heikosta itärajan seudusta ja sen lahjattomista asukkaista eli vielä pitkään sodan jälkeenkin valtakunnallisten toimijoiden ajattelussa. Aggressiivisen kansallissosialistisen maan sotilaiden runsas läsnäolo etenkin Petsamossa oli omiaan johtamaan Lapin tulevaisuuden kannalta onnetto-

maan lopputulemaan eli Petsamon ja samalla Suomen Jäämeren käytävän menettämiseen Neuvostoliitolle.

Kolmas huomio liittyy opettaja Hilma Kilkkisen kokemuksiin eli Suomen Moskovan suurlähetystön rooliin siviilisotavankikysymyksessä. Laiminlöikö paljon kritisoitu suurlähettiläs Cay Sundström velvollisuutensa pelastaa Neuvostoliittoon unohdetut siviilisotavangit? Sota-ajan hiljaisuutta voi perustella aseellisten sotatoimien aloittamisella ja lähetystöväen evakuoinnilla sekä talvi- että jatkossodan aikana Suomeen, mutta mikä oli tilanne vuosien 1944-1947 osalta? Kilkkisen tapauksen näkökulmasta lähetystön huolenpito omista kansalaisistaan näyttää olleen minimaalista. Vuoden 1948 aikana, jolloin Kilkkinen vapautui kahdeksan vuoden leirituomiostaan, hän pyrki olemaan aktiivisesti yhteydessä lähetystöön, mutta vielä 1949, jolloin Kilkkinen oli toipilaana ja pelkäsi uutta vangitsemista, hän kirjoittaa, ”lähetystö ei voinut minua auttaa.”¹⁰⁷

Huhtikuussa 1949 Hilma Kilkkinen istui Suomen Moskovan lähetystössä ja kirjoitti kirjettä Stalinille. Puoli vuotta myöhemmin, lokakuussa 1949, Suomen ulkoasiainministeriöstä lähti viesti lähettiläs Sundströmille. Ministeriöstä kirjoitetaan ilmeisen moittivasti, etteivät he olleet kuulleet Kilkkisen asiasta lähetystöltä, kuten olisi olettanut, vaan virasto oli saanut tiedot opettajan keskeneräisestä asiasta Petsamon kirkkoherralta, joka taas oli saanut ne Kilkkisen kanssa samaan aikaan Petsamossa vangituilta henkilöiltä. Tämän jälkeen ulkoasiainministeriön virkamies selostaa kirjelmässään lähetystölle Kilkkisen vaiheita palauttaakseen lähettilään mieleen tapauksen.¹⁰⁸ Täydellisestä välinpitämättömyydestä suurlähetystön toiminnassa ei voida puhua, mutta apu näyttää olleen muodollista ja ponnetonta.

Sinänsä Suomen suurlähetystön johto Moskovassa eikä liioin Pietarin konsuliviraston väki ollut kovin aktiivinen palauttamaan suomalaisia kotimaahansa. Tämä näkyi selkeästi 1918-1938 Suomesta itärajan ylittäneisiin taloudellisiin ja poliittisiin pakolaisiin. Tuolloin vedottiin, samoin kuin 1940-luvulla, venäläisten jyrkkään vastustavaan asenteeseen, mutta myös poliittisiin syihin: poliittisesti epäilyttäviä pakolaisia ei haluttu takaisin Suomeen.¹⁰⁹

Vastaavaa epäluuloisuutta siviilejä kohtaan saattoi olla myös 1944 rauhanteon jälkeen. Toki poliittinen ilmapiiri oli toinen, ja lähetystön johdossa olivat eri ideologista kantaa edustaneet miehet, mutta asia ei siitä muuttunut: Yksittäisiä siviilisotavankeja ei ollut helppo saada takaisin neuvostoleireiltä Suomeen.

Lopuksi herää kysymys, onnistuiko kotimaahan palauttaminen Hilma Kilkkisen kohdalla? Kyllä onnistui, mutta hänen vapautumisestaan ei voida lukea Suomen Moskovan suurlähetystön ansioksi, vaan siihen vaikuttivat yleisemmät syyt: Suomen ja Neuvostoliiton välisen jännitteen sulamiseen alkoi vaikuttaa vuonna 1948 allekirjoitetun YYA-sopimuksen henki ja valtakuntien väliset neuvottelut turisti- ja tiedevierailuista. Viimeiset sotakorvausjunat lähtivät Suomesta kohti itää syyskuussa 1952. Tässä koleassa, mutta orastavan yhteistoiminnan ilmapiirissä ja ennen muuta Josif Stalinin kuoleman vuoksi avautuivat leirin portit opettaja Hilma Kilkkiselle 7.7.1953, lähes neljätoista vuotta kestäneen vankeuden jälkeen. Kilkkinen matkasi Suomeen muilta leireiltä kootun 62 suomalaisen kanssa ensin matkustajavaunussa Harkovan palautusleirille ja Tverin alueella olevan Stalinon kylän kautta Leningradiin ja sieltä edelleen Vainikkalaan 9.2.1954.¹¹⁰

Kovia kokenut Kilkkinen eläköityi 1956 ja alkoi lääkäriinsä kehotuksesta kirjoittaa muistelmiaan. Niitä viimeistellessään vuonna 1971 hän totesi: ”Sodanaikaiset vammat eivät ole vieläkään parantuneet”. Hän ehti vielä kerran tavata entisiä kalastajasaarentolaisia vieraillessaan Pohjois-Suomessa keväällä 1967. Hilma Kilkkinen menehtyi 78-vuotiaana 31.7.1975 opettajien vanhainkodissa Jyväskylässä, kaukana tuolloin jo ympäristöuhojen merkitsemästä Petsamosta.¹¹¹

Viitteet

- 1 Hilma Kilkkisen kirje Josef Stalinille Moskovassa 9.4.1949. Suomen lähestyöstö Moskovassa. Ryhmä 7. Kilkkinen Hilma. Ulkoasiainministeriön arkisto (UM:n arkisto).
- 2 Ks. Talvi- ja jatkosodan ajan henkilöhistorialliset lähteet. Kansallisarkisto. Talvi- ja jatkosodan henkilöhistorialliset lähteet | Arkistojen Portti (kansallisarkisto.fi) Viitattu 1.3.2024.
- 3 Luettelo Petsamon Kalastajasaarennolle 30.11.1939 jääneistä henkilöistä. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto.
- 4 Osa Suomussalmen siviiliväestöstä siirrettiin helmikuussa 1940 Jyskyjärven lähelle Kintismään siviilisotavankileiriin. Vankeutta kesti kesäkuuhun 1940 asti. Kintismä oli metsätyöläisten kämppäalue eli metsäpunti. Lähimpään kylään Jyskyjärvelle oli matkaa toistakymmentä kilometriä. Ks. Suomen Sotahistoriallinen Seura. Kintismä Viena, Talvisodan siviilisotavankileiri Suomen Sotahistoriallinen Seura ry (sotahistoriallisetkohteet.fi) Viitattu 4.11.2023.
- 5 Luettelo Hirsylän mutkan evankelisluterilaiseen seurakuntaan kuuluneista vangituista (204 henkilöä), luettelo Annantehtaan seurakunnan vangituista (959 henkilöä), luettelo yli rajan menneistä Suojärven kreikkalaiskatolisen seurakunnan jäsenistä (787 henkilöä), lisäluettelo Hirsylän ja Haukivaaran asukkaista ja Annantehtaan seurakunnan vangituista jäsenistä (45 henkilöä). Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto; Haasio & Hujanen 1990; Myös mm. Pöntinen Petri, Kadonneet potilaat. *Suomen Kuvalehti* 1.11.2019. Hoitaja pakeni talvisotaa ja jätti 16 mielisairasta lukkojen taakse – sitten tulivat venäläiset – Suomenkuvalehti.fi Viitattu 4.10.2023.
- 6 Yrjö Valtamaan kirje Päämajaan 12.4.1940. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus I. UM:n arkisto.
- 7 Mm. Ministeri Rolf Wittingin kirjelmä 20.4.1940 sisäasiainministeriölle. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus I. UM:n arkisto.
- 8 Venäläisten tutkijoiden mukaan 10.6.1940 mennessä palautettiin Neuvostoliitosta kaikkiaan 2 500 suomalaista. Verigin & Laidinen 1996, 100-106; Näiden lisäksi on laskettava Neuvostoliittoon vapaaehtoisesti jääneet (Veriginin ja Laidisen mukaan 155 henkilöä) ja jätetyt, joten lukumäärä on kokonaisuudessaan noin 2 700.
- 9 Frolov 2004, 97-109; Frolov 2012, 9-12.
- 10 Mm. Frolov 2004; Alava, Frolov & Nikkilä 2002.
- 11 Mm. Westerberg 2008.
- 12 Tutkimuksista ja suomalaispakolaisiin liittyvistä lähteistä ks. mm. Jokipii & Outinen 2022, 56-66. Suomalaiset Venäjällä 1917-1964 -tietokanta his-

toriantutkimuksen apuvälineenä - pdf (journal.fi) Viitattu 1.3.2024; Lähteenmäki 2022, 365–370; Käyttämäni käsite punapakolaiset viittaa siihen poliittiseen stigmatisointiin, jonka Suomesta Neuvosto-Venäjäälle/Neuvostoliittoon paenneet taloudelliset ja poliittiset pakolaiset saivat etenkin suomalaisviranomaisten dokumenteissa, mutta myös mm. oikeistolehdistössä. 1920–1930-lukujen lähteitä analysoitaessa on nähtävissä, että luonnehdinta ei pitänyt sisällään vain vuoden 1918 pakolaisia, vaan leima pysyi lujasti suomalaissiirtolaisten luonnehdinnoissa vielä 1930-luvullakin. Etuliite ”puna” viittasi punaisiin, mikä sisälsi vuosien 1918–1938 Suomen poliittisessa ilmastossa ajatuksen epäluotettavuudesta, isänmaanpetturuudesta, mutta myös uhasta. Käsite punapakolaiset on siis perusteltu termi viitattaessa po. vuosien 1918–1938 suomalaissiirtolaisiin. Olen käyttänyt käsitettä teoksessani *Punapakolaiset* (2022) kyseenlaistavassa mielessä. Otsakkeessa piti olla alun perin kysymysmerkki, mutta sitä ei suosita kustannustaloissa. Korostan teoksessani, että kyseessä ovat nimenomaan taloudelliset ja poliittiset pakolaiset (s. 11), ei kommunistinen iskujoukko. Aikaisemmissa poliittisen historian esityksissä on korostunut pakolaisten vasemmistopoliittinen profiili syystä, että tutkijoita on kiinnostanut nimenomaan johtohenkilöt, agitaattorit ja poliittiseen eliittiin kuuluneet muuttajat (18–19 viitteinen), kuten Edvard Gylling, Otto-Wille Kuusinen, Kullervo Manner, Yrjö Sirola ja Oskari Tokoi. Tutkimuksessani sen sijaan painottuvat ruohonjuuritasolta nousevat muuttoliikkeen taloudelliset ja perhepoliittiset motiivit. Ks. tutkimukseni lähdekirjallisuus. Lähteenmäki 2022.

- 13 Mm. Kivimäki & Toivo 2022, 59–79.
- 14 Perttula 2005, 115–119.
- 15 Merleau-Ponty 1998; Lüdtke 1995, 3–40.
- 16 Mm. Laine, Bamberg & Jokinen 2007; *Designing and Conducting Case Studies*. Colorado State University Guide: Designing and Conducting Case Studies (colostate.edu). Viitattu 7.5.2023.
- 17 Transnationaalisuudella tarkoitetaan rajat ylittäviä prosesseja ja suhteita, joissa keskeisessä roolissa ovat ei-valtiolliset toimijat, kuten rajaseutujen tavalliset asukkaat ja siirtolaiset. Ks. Vertovec 2001.
- 18 Ks. mm. Keating 1998; Massey 2008; Mikkeli 2009.
- 19 Kaukiainen 1997; Martikainen 2000; Lähteenmäki 2004; Elenius, Tjelme-land, Lähteenmäki & Golubev 2015.
- 20 Mm. Ahto 1980; Erkkilä 1998; Lähteenmäki 1999; Junila 2000; Martikainen 1998; Uola 2012; Lähteenmäki 2017.
- 21 Westerlund 2008a; Westerlund 2008b; Danielsbacka 2016; Lähteenmäki 1999.
- 22 Mm. Kymäläinen 2011, 20–33; Hämynen 2011; Partanen 2015, 461–468.
- 23 Verigin & Laidinen 1996, 100–106; Verigin, Laidinen & Kymäläinen 2006; Frolov 2004; Alava, Frolov & Nikkilä 2002; Malmi 1999; Malmi 2001;

- Touko-kesäkuussa 1940 Neuvostoliitosta palautettujen nimiluetteloita. Martikainen 2000, 160-165, passim; Myös mm. Hujanen Erkki, Talvisota muuttui rajaseudulla ikitieksi – sotavangit palasivat Neuvostoliitosta kovia kokeneena. *Kaleva* 23.9.2017; Hyrsylän asukkaiden raskas 'korpivaellus'. *Rintamamies* 2.8.1940.
- 24 Talvisodan sotilassotavangeista arvellaan kuolleen leireillä noin 20. Frolov 2004, 97-103, 117; Alava, Frolov & Nikkilä 2002, 12-14.
- 25 Petsamon nikkeliikaivoksen hyödyntämisestä tuli maailmansodan aikana suurvaltojen kiistakapula, ks. mm. Vuorisjärvi 1999, 527-542; Petsamossa pidätettiin vakoilusta Neuvostoliiton hyväksi juuri ennen talvisotaa toistasataa miestä ja 15 miestä sai tuomiot maanpetoksesta, ks. mm. Hagelberg 1999a, 543-562; Saksalaisvaiheesta mm. Uola 2012.
- 26 Mm. Erno Paasilinna kertoo paljon siteeratussa teoksessaan 'Maailman kourissa' talvisodan alusta Petsamossa dramaattisesti, mutta ei mainitse esim. Hilma Kilkkisen kuin yhden kerran nimiluettelossa, eikä tämän artikkelin koululaisten kohtaloita lainkaan. Paasilinna 1983, 237-251; Kilkkinen ehti toimia vain kaksi kuukautta Pummangin koulussa, joten hän ei ole jäänyt paikallisten muistiin kuten pidemmän ajan alueella asuneet.
- 27 Kilkkinen 1997, 16; Tiivistetty muistelmateos ulkopuolisten henkilöiden kommenteilla kuvaa enemmän kirjoitusajankohtaa kuin varsinaista tapahtuma-aikaa. Niinpä tässäkin päälähteeni ovat Kilkkisen aikalaiskirjeet ja kertomukset.
- 28 Tiheä, tiivis lähiluenta (close reading) on menetelmä, jossa aineisto luetaan useaan kertaan pureutuen kullakin luentakerralla lähdetekstin kerrokselliseen luonteeseen. Ks. lähemmin Pöysä 2015, passim.
- 29 Lähdekriittisen menetelmään kuuluu dokumenttien ulkoinen ja sisäinen lähdekritiikki: kuka, kenelle, milloin ja miksi aineisto on syntynyt, onko se osa isompaa kokonaisuutta, onko aineistoa seulottu, onko se avoin käytettäväksi ja mikä on arkistonmuodostaja. Mm. Kalela 1972, 168-174.
- 30 Sitä ole avattu esim. uusimmassa metodioppaassa. Ks. Danielsbacka, Hanrikainen & Tepora 2022.
- 31 Raja auki Petsamossa. *Suomen Kuvalehti* 11.9.1965; Lähteenmäki & Colpaert 2020, 14-15, 18.
- 32 Havainnointi voi kohdistua sekä ihmisiin että ympäristöön ja ilmiöihin. Se on tietoista tarkkailua, joka voi tapahtua luonnollisessa ympäristössä. Kentätöissänini hyödynsin passiivista osallistuvaa havainnointia, joka tarkoittaa tutkijan osallistumista tutkittavaan tilanteeseen ilman vaikuttamista tilanteiden kulkuun. Kuitenkin keskustellessani matkojen aikana sekä myös Petsamo-seuran johdolle ilmaisin olevani historiantutkija ja kerroin aikeistani tehdä tutkimusta käsiteltävistä asioista. Metodista ks. mm. Crang & Cook 2011; Alasuutari 2011.

- 33 Lähtenmäki & Colpaert 2020, 11. 22, 27-28; Analysoimamme aineisto käsitti 463 kpl Petsamo-hakusanalla Finna-tietokannasta poimittua tekstiä (kirjaa ja artikkelia) vuosilta 1945-2015.
- 34 Talvitieva 1984, 65.
- 35 Esimerkkinä mainittakoon toimittaja Petri Sarasteen tuore, jatkosotaan liittyvä teos sotavankeudessa olleesta rovaniemeläisestä isästään. Saraste 2024.
- 36 Alava, Frolov & Nikkilä 2002, 9.
- 37 Ks. Massey 2008, 32.
- 38 Ks. Lähtenmäki 2009, 115-145.
- 39 Mm. Baker 2003; Hughes 2006; Voionmaan geopolitiisesta ajattelusta Lähtenmäki 2014, 94-110.
- 40 Sota-aikana Kalastajasaarenon joutuminen venäläisille oli kohtalokasta maantieteellisesti siksi, että sekä suomalaisten ja jatkosodan saksalaisten huoltolaivuuden oli vaikea edetä Liinahamarin satamaan Kalastajasaarenonnolla olevan tarkkailijan silmien näkemättä ja tuoda sitä kautta joukkoja ja tavaroita sotarintamalle. Se vaikutti lopulta sodan lopputulokseenkin Petsamon rintamalla. Ks. Talvisodan historia 4, 143.
- 41 Halme Erkki, Kalastajasaarentolainen kylä ja sen asukkaat. Viikkoliite. *Hel-singin Sanomat* 1.11.1931.
- 42 Kirjoittajan kenttämuistiinpanot Petsamosta 4.-8.7.2011 ja Petsamosta ja Kalastajasaarennosta 9.-13.7.2012; Myös Lähtenmäki Maria, Yöttömiä öitä Kalastajasaarennossa. Lähtenmäki Maria blogi 14.7.2012. maria.lahtenmaki.blog: Yöttömiä öitä Kalastajasaarennossa (marialahtenmakiblogi.blogspot.com) Viitattu 10.5.2023.
- 43 Kuusikko 1996, 253-254, 320-337, 343; Vahtola & Onnela 1999.
- 44 Suomen valtion 1920-luvun rajaseutuohjelmasta ja siihen liittyvästä vahvasta suomalaistamistendenssistä, johon kuului mm. muuttoliikkeen kiihdyttäminen muualta Suomesta Petsamoon, maanomistuksen suuntaamisesta Suomesta tulleille, suomenkielisten koulujen ja postitoimistojen perustaminen, liikenneyhteyksien parantaminen ja virkamieskontrollinen lujittaminen ongelmalliseksi koetuilla raja-alueilla. Vuosina 1922-1924 eduskunta määräytteli 45 Suomen itärajan kuntaa erityiseksi alueeksi, joka tuli puhdistaa poliittisesti epäilyttävästä aineksestä sekä korottaa raja-alueet sivistyksellisesti ja taloudellisesti muun maan tasolle. Lisäksi eduskunta laati kymmenkunta lakia, joiden perusteella poistettiin rajaseuduilta ”muukalainen” vieras aines. Sillä tarkoitettiin lähinnä venäläisiä. Ks. Lähtenmäki 2009, 14-18.
- 45 17 Suomen matkailureittiä 1939, 13-15.
- 46 Taskila 1999, 223-229, passim.
- 47 Rahkola 1999, 397.
- 48 Kilkkinen 1997, 13-14, 27-33.

- 49 Neuvostoliitto irtisanonut hyökkäämättömyyssopimuksen. *Helsingin Sanomat* 29.11.1939.
- 50 Talvisodan historia 4, 142–143.
- 51 Sotatoimista alueella mm. Elfvengren 1999, 565–567.
- 52 Hilma Kilkkisen kirje Kouluhallitukselle junassa matkalla Moskovaan 29.12.1948. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 53 Myös mm. Uola 2012, 50–53.
- 54 Suomen jääkärien elämäkerrasto 1975.
- 55 Luettelo Kalastajasaarennolle 30.11.1939 jääneistä henkilöistä. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto.
- 56 Luettelo Kalastajasaarennolle 30.11.1939 jääneistä henkilöistä. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto; Vuorio 1982, 87.
- 57 Hagelbergit pääsivät pois muiden mukana toukokuussa 1940. Käsikirjoitetut huomiot. Poliittisen osaston kirjelmä 16.4.1940. Allekirj. T. V. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus I. UM:n arkisto; Hagelberg 1999b, 354–355.
- 58 Ylipää 1999, 591.
- 59 Hilma Kilkkisen kirje Kouluhallitukselle 29.12.1948 ja Suomen Moskovan lähetystölle 27.12.1948. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Petsamon seurakunnan kirkkoherra Erkki Ervamaan kirje Tervolasta ulkoasiainministeriölle 15.10.1949. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Suojelupoliisin opettaja Hilma Kilkkisen kuulustelu 9.2.1954. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Elfvengren 1999, 569.
- 60 Mm. Verigin & Laidinen 1996, 100–106.
- 61 Ulkoasiainministeriön kirje Suomen Moskovan lähetystölle 26.10.1949. Ryhmä 7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 62 Ylipää 1999, 593.
- 63 [Neuvostoliiton] Ehdot ja Luettelo tavarain ja omaisuuden poisviemiselle vallatuilta alueilta. Ei päivämäärää, mutta ajoittuu toukokuulle 1940. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus II. UM:n arkisto.
- 64 Siviiliväestön palauttaminen Suomeen. Valpo I. XXIX. KA.
- 65 Malmi 1999, 794.
- 66 Paasilinna 1983, 237–240.
- 67 Verigin & Laidinen 1996, 100–106.
- 68 Petsamon seurakunnan kirkkoherran Erkki Ervamaan kirje Tervolasta ulkoasiainministeriöön 15.10.1949. Sig. 109 E7. UM:n arkisto; Ulkoasiainministeriön salainen muistio opettajatar Hilma Kilkkisen kotiutumisesta 20.11.1953. Ryhmä 7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.

- 69 Petsamon nimismiehen kirje Lapin lääninhallitukselle 2.7.1940. Vielä helmikuussa 1944 ulkoasianministeriöstä ilmoitettiin Suojelupoliisille yhdeksän henkilöä olevan vielä palauttamatta Neuvostoliitosta. Ulkoasianministeriön kirje 23.2.1949. Salasähkejäljennös 6.5.1940. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto; Petsamon kirkkoherran kirje ulkoasiainministeriölle 15.10.1949. Nippu Ryhmä 109, os. E7. UM:n arkisto.
- 70 Ks. Kahla 2020, 226–233; venäläisten kuolinpaikka ja -syytietoihin on syytä suhtautua varauksella. Sota-aikana kuoli poikkeuksellisen paljon sotavankeja, paitsi nälkään ja puutostiloista johtuneisiin tauteihin, myös teloitettuna. Jatkosodassa otettuja suomalaisia sotavankeja kuoli erään arvion mukaan noin 1400. Ks. Alava, Frolov & Nikkilä 2002, 12, 16–19; Suomalais-pakolaisten kohdalla omaisille ilmoitettiin tyypillisesti henkilön menehtyneen sairauteen, vaikka tosiasiallisesti tämä oli teloitettu jo pian pidätyksen jälkeen. Ks. mm. Lähteenmäki 2022, 319.
- 71 Erkki Alatalon vaimo pääsi ryhmäpalautuksessa takaisin Petsamoon, mutta Erkin itsensä kohtalo on jäänyt artikkelin kirjoittajalle epäselväksi. Suomen Moskovan lähetystön muistio 23.2.1940. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto; Petsamon piirin nimismiehen kirje 2.7.1940 Lapin lääninhallitukselle. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto; Suomen Moskovan lähetystön kirjelmä ulkoasianministeriölle 26.3.1949. Kalastajasaarenon asukkaiden luovutus. UM:n arkisto; Petsamon seurakunnan kirkkoherran Erkki Ervamaan kirje Tervolasta ulkoasiainministeriöön 15.10.1949. Sig. 109 E7. UM:n arkisto.
- 72 Suomen Moskovan lähetystön kirjelmä ulkoasianministeriölle 26.3.1949. Kalastajasaarenon asukkaiden luovutus. UM:n arkisto.
- 73 Kilkinen 1997, 61–63.
- 74 Uola 2012, 56.
- 75 Lassi N:n asiaa koskevat asiapaperit. Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus. UM:n arkisto.
- 76 Turvallisuuspoliisin nimi oli vuosina 1919–1937 Etsivä keskuspoliisi (EK), Valtiollinen poliisi (Valpo) 1938–1948 ja sen jälkeen Suojelupoliisi (Supo).
- 77 Valpon kuulustelijan Aapo Lehtovirran kertomus 28.12.1943 ja Tilanne Sukevan vankilassa 31.12.1940. Lassin isän henkilömappi. Valpo I. KA.
- 78 Lähteenmäki 2009, 15–18.
- 79 Karhu 1932, 220.
- 80 Talvisodan historia 3 1978, 338.
- 81 Veljekset eivät olleet kuitenkaan aikeissa paeta neuvostomaahan, kuten ne 117 suomalaista sotilasta, jotka Valpo luetteli jatkosodan alkupuolella naapurimaahan karanneiksi. Suuri osa, 44 %, näistä vapaaehtoisesti itään meneistä sotilasta oli Erikoispataljoona 21:stä eli Osasto Pärmistä. Yksi paen-

neista oli Petsamossa kirjoilla ja Tohmajärvellä Pohjois-Karjalassa syntynyt sotamies, joka puikkelehti itään heti jatkosodan sytyttyä paljon käytettyä Luttojoen reittiä. Osasto Pärmi oli perustettu elokuussa 1941 vapaaehtoisista kriminaalivangeista, ja siihen kuului myös turvasäilössä olleita vasemistolaisia. Metsäkaartilaisia, eli kotirintamalle paenneita suomalaisia sotilaita, oli huomattavan paljon enemmän kuin itärajan taakse menneitä. Heitä oli Valpon arvion mukaan 1 130 elokuuhun 1944 tultaessa. Vihollisen puolelle karanneet suomalaiset sotilaat. Valpo I. XXIX. KA; Vaara 1977.

- 82 Lassin isän henkilömappi. Valpo I. KA.
- 83 Kirjelmä allekirjoitettu Karvian varavankilassa 22.6.1944. Lassin isän henkilömappi. Valpo I. KA.
- 84 Lassin sedän henkilömappi. Valpo I. KA.
- 85 Cherry & Orla-Bukowska 2007, passim.; Peschel Sabine, The children the Nazis stole in Poland. DW 2020 The children the Nazis stole in Poland – DW – 03/12/2020 Viitattu 10.5.2023; Myös toisen maailmansodan jälkeen lasten asema oli äärimmäisen turvaton: on arvioitu, että 1946 Neuvostoliitossa olisi ollut 6.5 miljoonaa koditonta katulasta. Zahra 2007, 3.
- 86 Hilma Kilkkisen (s. 23.12.1897) passihakemus 24.3.1948. Sig. 107 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Hilma Kilkkisen kirje Kouluhallitukselle 29.12.1948. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Suojelupoliisin opettaja Hilma Kilkkisen kuulustelu 9.2.1954. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 87 Kilkkinen 1997, 15–20.
- 88 Hilma Kilkkisen kirje Suomen Moskovan lähetystölle Oredežasta 27.12.1948. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Murmanskin ajasta Kilkkinen 1997, 59–85.
- 89 Suomeen luovutettiin 838 sotavankia ja 20 suomalaista ilmoitti jäävänsä Neuvostoliittoon. Frolov 2004, 106–109, 253–259.
- 90 Kilkkinen 1997, 87–89.
- 91 Frolov 2004, 275.
- 92 Kilkkinen 1997, 100–113, 119–124, 130–133, 143.
- 93 Hilma Kilkkisen kirje Suomen Moskovan lähetystölle Oredežasta 27.12.1948 ja Ulkoasianministeriön muistio 11.10.1949. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Suojelupoliisin opettaja Hilma Kilkkisen kuulustelu 9.2.1954. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 94 Muistio 11.10.1949. Kilkkinen Hilma. Ryhmä 109, os. E7. UM:n arkisto.
- 95 Nevakivi 1995, 97, 182–186, 188.
- 96 Veljeksiä ei ole talvisodan kaatuneiden luettelossa. Ks. Menehtyneet 1939–45. Sotasampo <https://www.sotasampo.fi/fi/casualties/> Viitattu 23.3.2024; he eivät myöskään olleet joutuneet vangeiksi. Sotasampo-tietokannassa ei ole Hilma Kilkkisen veljien nimiä eikä liioin Hilma Kilkkisen eikä koululaisten

- Lassi N:n tai Johannes N:n nimiä. Ks. Suomalaiset sotavangit Neuvostoliitossa <https://www.sotasampo.fi/fi/> Viitattu 23.3.2024.
- 97 Sisaren Tyyni Kilkkinen ja veljen Väinö Kilkkinen kirjeet ulkoasiainministeriölle ja Kouluhallitukselle 26.5.1940, 16.6.1940, 3.11.1940. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Ulkoasiainministeriön muistio 11.10.1949. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 98 Ulkoasiainministeriön salainen muistio 'Opettajatar Hilma Kilkkinen vaiheita hänen itsensä kertomana.' Ei päivämäärää, mutta se on sisällön mukaan kirjoitettu Kilkkinen saavuttua Suomeen maaliskuussa 1953. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 99 Suomen Moskovan lähetystön kirje ulkoasiainministeriölle 3.10.1949 ja Ulkoasiainministeriön muistio 11.10.1949. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 100 Ulkoasiainministeriön salainen muistio opettajatar Hilma Kilkkinen kotiuutumisesta 20.11.1953. Ryhmä 7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 101 Hilma Kilkkinen postikortti 28.6.1949. Ryhmä 7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 102 §58/10 tarkoitti propagandan tai agitaation levittämistä; niiden katsottiin sisältäneen yllytyksen neuvostovallan kumoamiseksi, järkyttämiseksi ja heikentämiseksi tai erillisten vastavallankumouksellisten rikosten toteuttamista. Ks. rangaistuspykälistä Lahti-Argutina 2001, passim.
- 103 Ulkoasiainministeriön salainen muistio 'Opettajatar Hilma Kilkkinen vaiheita hänen itsensä kertomana.' Ei päivämäärää, mutta se on sisällön mukaan kirjoitettu Kilkkinen saavuttua Suomeen maaliskuussa 1953. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 104 Esim. heinäkuussa 1944 partisaanit tappoivat Sodankylän Lokassa 21 kyläläistä ja Savukosken Seitajärvellä 11 naista ja lasta, ks. mm. Erkkilä 1998; Lähtenmäki 1999, 132-145.
- 105 Mm. Petsamon väestön sijoittamisesta. *Lapin Kansa* 28.6.1945.
- 106 Lähtenmäki Maria, Kevyesti luovutettu Lappi. Pohjois-Suomen erikoisaseama toisen maailmansodan aikana on purkamaton tabu. Vieraskynä. *Hel-singin Sanomat* 29.3.1999.
- 107 Opettajatar Hilma Kilkkinen vaiheita hänen itsensä kertomana. Jatkona Suomen lähetystölle Moskovassa 31.12.1948 jättämiini elämäkerrallisiin tiedonantoihini vv. 1939-1948 pyydän saada kertoa. Hilma Kilkkinen asia. Salainen. Ulkoasiainministeriö. UM:n arkisto.
- 108 Ulkoasiainministeriön kirje Moskovan lähetystölle 26.10.1949 ja Moskovan lähetystön kirje ulkoasiainministeriölle 11.1.1949. Suomen lähetystö Moskovassa. Ryhmä 7. UM:n arkisto.
- 109 Lähtenmäki 2022, 348-362.

- 110 Ulkoasianministeriön salainen muistio opettajatar Hilma Kilkkisen kotiutumisesta 20.11.1953. Ryhmä 7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Ulkoasianministeriön salainen muistio 'Opettajatar Hilma Kilkkisen vaiheita hänen itsensä kertomana'. Ei päivämäärää, mutta se on sisällön mukaan kirjoitettu Kilkkisen saavuttua Suomeen maaliskuussa 1953. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto; Suojelupoliisin opettaja Hilma Kilkkisen kuulustelu 9.2.1954. Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma. UM:n arkisto.
- 111 Kuolleita. Hilma Kilkkinen. *Helsingin Sanomat* 9.8.1975; Kilkkinen 1997, 341.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

Ulkoasiainministeriön (UM) arkisto, Helsinki

Luovutettujen alueiden väestön ja omaisuuden palautus -asiakirjat 1939-1954
Sig. 109 E7. Kilkkinen Hilma -asiakirjat
Ryhmä 7. Kilkkinen Hilma -asiakirjat

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Suojelupoliisin arkisto (Valpo I): Henkilömapit (Petsamo)
Vuosien 1929-1944 aineistoa: Siviiliväestön palauttaminen Suomeen; Vihollisen puolelle karanneet
Venäläisten valtaamille alueille sodan aikana 1939-1940 jääneiden Suomen kansalaisten palauttaminen

Painetut lähteet

17 Suomen matkailureittiä 1939 (1939): Suomen Matkailijayhdistys, Helsinki.

Karhu, Ilmari (1932): Suomen sotilasmaantiede. Valtioneuvoston kirjapaino, Helsinki.

Kilkkinen, Hilma (1997): Pitkä matka Siperiaan. Toim. Ritva Sievänen-Allen. Otava, Helsinki.

Paasilinna, Erno (1983): Maailman kourissa: Historiaa ja muistoja Petsamosta. Otava, Helsinki.

Suomen jääkärien elämäkerrasto (1975). Sotatieteen Laitoksen Julkaisuja XIV: Jääkäriliitto, Vaasa.

Talvitieva, Helka-Helena (1984): Jäämeren lauluja. Itä-Hämeen kirjapaino, Heinola.

Ylipää, Anna Eveliina (1999): Talvisodan painajainen – vankeina Neuvostoliitossa. [Muistelma]. Teoksessa Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920-1944. Petsamo-Seura, Rovaniemi, 589-594.

Elektroniset lähteet

Guide: Designing and Conducting Case Studies (colostate.edu). <https://writing.colostate.edu/guides/guide.cfm>. Viitattu 7.5.2023.

Lähteenmäki Maria blogi 14.7.2012. maria.lahteenmaki.blog: Yöttömiä öitä Kalastajasaarenonssa (marialahteenmakiblogi.blogspot.com) Viitattu 10.5.2023.

Menehtyneet 1939–45. Sotasampo <https://www.sotasampo.fi/fi/casualties/> Viitattu 23.3.2024.

Peschel Sabine, The children the Nazis stole in Poland. DW 2020 The children the Nazis stole in Poland – DW – 03/12/2020 Viitattu 10.5.2023.

Suomalaiset sotavangit Neuvostoliitossa <https://www.sotasampo.fi/fi/> Viitattu 23.3.2024.

Suomen Sotahistoriallinen Seura. Kintismä Viena, Talvisodan siviilisotavankileiri | Suomen Sotahistoriallinen Seura ry (sotahistoriallisetkohteet.fi) Viitattu 4.11.2023.

Talvi- ja jatkosodan ajan henkilöhistorialliset lähteet. Kansallisarkisto Talvi- ja jatkosodan henkilöhistorialliset lähteet | Arkistojen Portti (kansallisarkisto.fi) Viitattu 1.3.2024.

Lehdet

Helsingin Sanomat 1931, 1939, 1975, 1999

Kaleva 2017

Lapin Kansa 1945

Rintamamies 1940

Suomen Kuvalehti 1965, 2019

Muut aineistot

Kirjoittajan muistiinpanot Petsamon ja Kalastajasaarenon kenttämatkoilta 4.-8.7.2011 ja 9.-13.7.2012. Kirjoittajan hallussa.

Kirjallisuus

Ahto, Sampo (1980): Aseveljet vastakkain. Lapin sota 1944–1945. Kirjayhtymä, Helsinki.

Alasuutari, Pertti (2011): Laadullinen tutkimus 2.0. Vastapaino, Tampere.

Alava, Teuvo, Frolov, Dmitri & Nikkilä, Reijo (2002): Rukiver! Suomalaiset sotavangit Neuvostoliitossa. Edita, Helsinki.

Baker, Alan R. H. (2003): Geography and History: Bridging the Divide. Cambridge University Press, Cambridge.

Cherry, Robert D. & Orla-Bukowska, Annamaria (eds) (2007): Rethinking Poles and Jews: Troubled Past, Brighter Future. Rowman & Littlefield, New York.

- Crang, Mike & Cook, Ian (2011): Participant Observation. Teoksessa Mike Crang & Ian Cook (eds), *Doing Ethnographies*. Sage Publications Ltd. Online 2011. Verkkojulkaisu; <https://methods.sagepub.com/book/doing-ethnographies/n4.xml> Viitattu 1.3.2024.
- Danielsbacka, Mirkka (2016): *Sotavankikohtalot. Neuvostovangit Suomessa 1941-1944*. Tammi, Helsinki.
- Danielsbacka, Mirkka, Hannikainen, Matti O. & Tepora, Tuomas (toim.) (2022): *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin*. Gaudeamus. Verkkojulkaisu: <https://www.gaudeamus.fi/teos/avaimia-menneisyyteen/>
- Elenius, Lars, Tjelmeland, Hallvard, Lähtenmäki, Maria & Golubev, Alexey (eds) (2015): *The Barents Region. A Transnational History of Subarctic Northern Europe*. PAX, Oslo.
- Elfvengren, Eero (1999): *Petsamo talvisodassa*. Teoksessa Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920-1944*. Petsamo-Seura, Rovaniemi, 563-604.
- Erkkilä, Veikko (1998): *Vaiettu sota. Neuvostoliiton partisaanien iskut suomalaisiin kyliin*. Arator, Helsinki.
- Frolov, Dmitri (2012): *Kuviin vangitut. Suomalaiset sotavangit valokuvissa*. Edita, Helsinki.
- Frolov, Dmitri (2004): *Sotavankina Neuvostoliitossa. Suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Haasio, Ari & Hujanen, Erkki (1990): *Tasavallan panttivangit: evakuoimatta jääneiden suojärveläisten vaiheet talvisodan aikana*. Suo-säätiö, Kajaani.
- Hagelberg, Juha (1999b): *Taloustirehtööri Karl Hagelberg*. Teoksessa Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920-1944*. Petsamo-Seura, Rovaniemi, 354-355.
- Hagelberg, Juha (1999a): *Petsamon suuri vakoilujuttu*. Teoksessa Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), *Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920-1944*. Petsamo-Seura, Rovaniemi, 543-562.
- Hughes, Donald J. (2006): *What is Environmental History?* Polity Press, Cambridge.
- Hämynen, Tapio (toim.) (2011): *Omal mual, vierahal mual. Suojärven historia IV. Suojärven Pitäjäseura, Saarijärvi*.
- Jokipii, Ilkka & Outinen, Sami (2022): *Katsaus. Suomalaiset Venäjällä 1917-1964 -tietokanta historiantutkimuksen apuvälineenä. Ennen ja Nyt 4, 56-66*. Verkkojulkaisu: *Suomalaiset Venäjällä 1917-1964 -tietokanta historiantutkimuksen apuvälineenä - pdf (journal.fi)* Viitattu 1.3.2024.

- Junila, Marjaana (2000): Kotirintaman aseveljeyttä: suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kahla, Elina (2020): Petsamon marttyyri ja maailman pohjoisin luostari. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kalela, Jorma (1972): Historian tutkimusprosessi. Metodinen opas oman ajan historiaa tutkiville. Gaudeamus, Helsinki.
- Kaukiainen, Leena (1997): Avoin ja suljettu raja: Suomen ja Norjan suhteet 1918–1940. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Keating, Michael (1998): *The New Regionalism in Europe. Territorial Reconstructing and Political Change.* Edward Elgar, Cheltenham.
- Kivimäki, Ville & Toivo, Raisa Maria (2022): Kokemusten historia. Teoksessa Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora (toim.), *Avaimia menneisyyteen. Opas historiantutkimuksen menetelmiin.* Gaudeamus, Helsinki, 59–76.
- Kuusikko, Kirsi (1996): Laiton Lappi, laiton Petsamo. Rikollisuus ja järjestysvalta Petsamossa 1921–1944. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Rovaniemi.
- Kymäläinen, Jussi (2011): Toisenlainen talvisota Suojärvellä. Teoksessa Tapio Hämynen (toim.), *Omalla mualla, vierahalla mualla. Suojärven historia IV.* Suojärven Pitäjässeura, Saarijärvi, 20–33.
- Lahti-Argutina, Eila (2001): Olimme joukko vieras vaan. Venäjänsuomalaiset vainonuhrit Neuvostoliitossa 1930-luvun alusta 1950-luvun alkuun. Siirtolaisuusinstituutti, Turku.
- Laine, Markus, Bamberg, Jarkko & Jokinen, Pekka (toim.) (2007): *Tapaustutkimuksen taito.* Gaudeamus, Helsinki.
- Lüdtke, Alf (1995): Introduction: What is the History of Everyday Life and Who are its Practitioners? Teoksessa Alf Lüdtke (ed.), *The History of Everyday Life. Reconstructing historical experiences and ways of life.* Princeton University Press, New Jersey, 3–40.
- Lähteenmäki, Maria (2009): Alue- ja paikallistutkimuksen synty ja pohjoinen ulottuvuus 1700-luvulla. Teoksessa Maria Lähteenmäki (toim.), *Maa, seutu, kulmakunta. Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 115–145.
- Lähteenmäki, Maria (1999): Jänkääkääreitä ja parakkipiikoja. Lappilaisen sotakokemuksia 1939–1945. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki. Verkkojulkaisu: <https://helda.helsinki.fi/items/ec31ef95-703c-4111-b1f0-60ba2185b331>
- Lähteenmäki, Maria (2004): Kalotin kansaa. Rajankäynnit ja vuorovaikutus Pohjoiskalotilla 1808–1889. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Verkkojulkaisu: <https://www.doria.fi/handle/10024/182976>

- Lähteenmäki, Maria (2009): *Maailmojen rajalla. Kannaksen rajamaa ja poliittiset murtumat 1911–1944.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Verkkojulkaisu: <https://www.doria.fi/handle/10024/182959>
- Lähteenmäki, Maria (2017): *Pahan jälkipuhunta. Partisaanien siviili-iskut Itä- ja Pohjois-Suomeen.* Teoksessa Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola (toim.), *Historiantutkimuksen etiikka.* Gaudeamus, Helsinki, 200–232. Verkkojulkaisu: <https://www.gaudeamus.fi/teos/historiantutkimuksen-etiikka/>
- Lähteenmäki, Maria (2022): *Punapakolaiset. Suomalaisnaisten elämä ja kohtalo Neuvosto-Karjalassa.* Gaudeamus, Helsinki. Verkkojulkaisu: <https://www.gaudeamus.fi/teos/punapakolaiset/>
- Lähteenmäki, Maria (2014): *Väinö Voionmaa. Puolue- ja geopolitiikko.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. Verkkojulkaisu: <https://www.doria.fi/handle/10024/182969>
- Lähteenmäki, Maria & Colpaert, Alfred (2020): *Memory politics in transition: Nostalgia tours and gilded memories of Petsamo.* *Finnish Journal of Tourism Research* 16(1), 8–34. Verkkojulkaisu: <https://journal.fi/matkailututkimus/article/view/85341>
- Malmi, Timo (1999): *Suomalaiset sotavangit.* Teoksessa Jari Leskinen & Antti Juutilainen (toim.), *Talvisodan pikkujättiläinen.* WSOY, Helsinki, 792–802.
- Malmi, Timo (2001): *Suomalaiset sotavangit Neuvostoliitossa 1941–1944.* Atena Kustannus, Helsinki.
- Martikainen, Tyyne (1998): *Neuvostoliiton partisaanien tuhoiskut suomalaisiin siviilikyliin 1941–44. Savukosken ja Sodankylän kunnat, Kemi.*
- Martikainen, Tyyne (2000): *Talvisodan evakot ja siviilisotavangit: äidit ja lapset sodan kurimuksessa.* Gummerus, Espoo.
- Massey, Doreen (2008): *Samanaikainen tila. Vastapaino, Tampere.*
- Merleau-Ponty, Maurice (1998): *Phenomenology of Perception.* Routledge & Kegan, London.
- Mikkeli, Heikki (2009): *Aluetutkimuksen Euroopat.* Teoksessa Maria Lähteenmäki (toim.), *Maa, seutu, kulmakunta. Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 25–51.
- Nevakivi, Jukka (1995): *Ždanov Suomessa – miksi meitä ei neuvostolaistettu?* Otava, Helsinki.
- Partanen, Jukka (2015): *Salmi talvisodassa.* Teoksessa Jukka Kokkonen (toim.), *Rajoil da randamil. Salmi ja salmilaiset 1617–1948. Salmi-säätiö, Saarijärvi, 452–472.*
- Perttula, Juha (2005): *Kokemus ja kokemuksen tutkimus: fenomenologisen erityistieteen tieteenteoria.* Teoksessa Juha Perttula & Timo Latomaa (toim.), *Kokemuksen tutkimus: Merkitys – tulkinta – ymmärtäminen.* *Dialogia Oy, Helsinki, 115–162.*

- Pöysä, Jyrki (2015): Lähiluvun tieto. Suomen kansantietouden tutkijain seura ry., Joensuu.
- Rahkola, Hilikka (1999): Petsamon kansakoulut. Teoksessa Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920–1944. Petsamo-Seura, Rovaniemi, 373–397.
- Saraste, Petri (2024): Isäni vaiettu sotavankeus. Otava, Helsinki.
- Talvisodan historia 3 (1978). WSOY, Helsinki.
- Talvisodan historia 4 (1979). WSOY, Helsinki.
- Taskila, Erkki (1999): Petsamon elinkeinoelämä. Teoksessa Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920–1944. Petsamo-Seura, Rovaniemi, 199–247.
- Zahra, Tara (2011): *The Lost Children, Reconstructing Europe's Families after World War II*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Uola, Mikko (2012): Petsamo 1939–1944. Minerva, Helsinki.
- Vaara, Topi (1977): Pärmin pirut: Er.P 21:n vaiheita jatkosodassa 1941–1942. Otava, Helsinki.
- Vahtola, Jouko & Onnela, Samuli (toim.) (1999): Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920–1944. Petsamo-Seura, Rovaniemi.
- Verigin, Sergei & Laidinen, Einar (1996): Internoidut suomalaiset. *Carelia* 2, 100–106.
- Verigin, Sergei, Laidinen, Einar & Kymäläinen, Jussi (2006): Talvisodan panttivangit. Internoidut suomalaiset Neuvosto-Karjalan Kalevalan piirin alueella vuosien 1939–1940 talvisodan aikana. Helsinki-Pietari-Petroskoi.
- Vertovec, Steven (2001): Transnationalism and identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27(4), 573–582.
- Vuorio, Antero (1982): Petsamo talvisodan kourissa. Kirjayhtymä, Helsinki.
- Vuorisjärvi, Esko (1999): Petsamon nikkeli suurpolitiikassa. Teoksessa Jouko Vahtola & Samuli Onnela (toim.), Turjanmeren maa, Petsamon historia 1920–1944. Petsamo-Seura, Rovaniemi, 527–542.
- Westerlund, Lars (2008a): Saksan vankileirit Suomessa ja raja-alueilla 1941–44. Tammi, Helsinki.
- Westerlund, Lars (toim. (2008b): Sotavangit ja internoidut. Kansallisarkisto, Helsinki.

